

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1992 · Hefte 2 · Side 73–140

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk historisk Fællesråd

Kongens ting, byens ting og bondens ting – studier i det danske retssystem 1500-1800

Af Ditlev Tamm og Jens Chr. V. Johansen

»Hans Majestæt var født med et særdeles talent til at dømme, og med en særdeles lyst til med retfærdighed at øve og befordre den på det højeste. Han fandt den møje aldrig kedsommelig, selv at præsidere udi alle herredage i Danmark...«

I. Kongens retterting

Med disse ord beskrev i 1749 Christian IV's historieskriver Niels Slange den gamle konges legendariske interesse for lov og ret. Retfærdighedens udøvelse var efter samtidens statsretsopfattelse en vigtig herskerdyd, og Slange kan da også give mange eksempler på, hvorledes kongen som dommer personligt engagerede sig i sagerne. Knap hundrede år efter tilsluttede retshistorikeren I. E. Larsen sig Slanges vurdering i sin afhandling »Om danske Kongers personlige Deltagelse i Retsplejen« fra 1839, hvor han bl.a. skrev: »Alle kongerne i det nysnævnte tidsrum synes flittigen at have i egen person administreret retten; men ingen har dog i denne henseende stiftet sig et hæderligere eftermæle end Danmarks udødelige Christian IV«.

Om tiden efter enevældens indførelse i 1660 og en ny Højesterets oprettelse året efter skriver I. E. Larsen, at »da Højesterets sessioner ved sagernes tiltagende mængde blev langvarigere, og ligeledes de øvrige regeringsforretninger forøgedes, må kongens nærværelse i Højesteret efterhånden være blevet mindre hyppig« med den følge, at han kunne konkludere om kongernes personlige deltagelse i retsplejen i ældre tid, at den var »af et meget betydeligere omfang, end den, som Hans Majestæt, under forandrede forhold, nu plejer at udøve«.

I. E. Larsen skrev endnu i enevældens sidste år, mens kongen formelt stadig var øverste

dommer, selv om hans faktiske deltagelse i retsplejen efterhånden indskrænkede sig til fysisk tilstedeværelse ved Højesterets årlige åbningssessioner.¹ Om årsagen til, at kongen hørte op med at interessere sig for retsplejen skal søges i regeringssagernes mængde, kan formentlig diskuteres. Snarere er der tale om en mere grundlæggende ændring i kongernes interesseområde. Den personlige deltagelse i retfærdighedsudøvelsen var for kongerne før 1660 en del af den patriarkalske varetagelse af opgaverne som øvrighed. Efter enevælden overtoges sådanne opgaver efterhånden af bureaukratiske organer i takt med, at der også i statsfilosofien udvikledes en opfattelse af, at retsplejen burde varetages af uafhængige dommere og ikke af fyrsten selv.

Det står fast som den almindelige opfattelse, at de danske konger indtil enevældens indførelse var flittige deltagere i retsplejen, men at kongerne derefter gradvis mistede interessen for denne del af statsstyret. Hvorledes forholder denne opfattelse sig til virkeligheden – i dette tilfælde de mange tusinde domme, som blev afsagt af landets øverste domstol, kongen og rigsrådet, i tiden før enevældens indførelse? Retsplejen var i denne periode lagt i hænderne på, hvad vi kan betragte som rene juridiske amatører. Hverken kongen eller rigsråderne var i besiddelse af nogen form for juridisk uddannelse, når bortses fra en enkelt eller to i periodens slutning. Den vigtigste kvalifikation var adelskabet og som regel stor godsbesiddelse. Det gælder om Danmark, hvad den engelske filosof og jurist Francis Bacon sagde om den engelske adel, at netop deltagelsen i udøvelsen af den dømmende magt gav den en international særstil-

1. I. E. Larsen, »Om danske Kongers personlige Deltagelse i Retsplejen« (1839). *Samlede Skrifter* I, II, pp. 303f.

ling: »Abroad in other countries noblemen meddle not with any parcel of justice but in martial affairs, matters of justice belong to the gownmen; and this is it that makes those noblemen the more ignorant and the more oppressors...«. Også i Danmark var retsplejen i øverste instans en opgave, som blev varetaget af kongen og de adelige rigsråder som bærere af suveræniteten.

De tidligste protokoller fra kongens retterting går tilbage til 1537, men vi ved, at en domstol bestående af kongen og rigsrådet allerede så tidligt som i det 13. århundrede afsagde domme. Man må formode, at rettertinget var en omrejsende domstol, der kunne træde sammen de steder, kongen opholdt sig. Der findes spor heraf i de tidligste protokoller, da det kan ses, at domstolen i årene efter Grevens Fejde rejste rundt i Danmark og afsagde domme. Hvornår domstolen fik fast hjemsted i København kan ikke afgøres med sikkerhed, men det skete sandsynligvis i det 16. århundredes sidste årtier. Det skal dog påpeges, at rettertinget i 1620'erne fra tid til anden forlod København for enten at drage til Antvorskov eller Kolding. Kongen og rigsrådet udgjorde dommerne i kongens retterting.

Afgørelserne fra denne domstol har vi kun et sporadisk kendskab til for senmiddelalderens vedkommende, mens praksis for tiden efter 1537 er så godt som fuldstændig bevaret i en sammenhængende række af protokoller med domme for tidsrummet 1537 til 1660. Bevaret er 56 protokoller, som hver dækker et eller flere år, og som rummer fra omkring 100 til flere hundrede afgørelser i samme bind. Dansk retshistorie råder på denne måde over et helt enestående materiale til belysning af retsplejen ved landets øverste domstol. Vi har også kendskab til Højesterets domme siden rettens grundlæggelse i 1661. Nogle domsprotokoller er brændt, men voteringerne er bevaret. Vi kan således dokumentere de retssager, som har været ført for landets øverste domstol fra 1537 og til i dag – det er en, også i internationalt perspektiv, meget lang sammenhængende række. Andre steder findes rækker af langt ældre afgørelser, men næppe

en så lang sammenhængende række af en hel nations øverste domstols afgørelser.

En lang række af rettertingets afgørelser har tidligere været kendt eller er publiceret i ældre og nyere samlinger af bl.a. retshistorikerne Kolderup-Rosenvinge, Secher og senest af historikeren Troels Dahlerup. Yderligere er en række rettertingsdomme udgivet i Danske Domme 1375–1660,² I–VIII ved E. Reitzel-Nielsen (1978–87). Et fuldstændigt overblik over rettertingets praksis har imidlertid måttet afvente de store lettelser, som benyttelsen af moderne computerteknik kan give forskeren. Ved brug af skemaer og senere indlæsning med EDB er i løbet af de sidste par år med økonomisk støtte fra Carlsbergfondet gennemført en sådan fuldstændig kortlægning af rettertingets praksis i de godt 120 år, som forløb fra reformationen indtil enevælden.

En opgørelse viser, at der er indført 7.265 domme i protokollerne. Antallet af domme er for stort til, at det har været muligt at foretage en fuldstændig indlæsning ad elektronisk vej. I stedet er udfyldt et skema. Hver dom har fået et nummer og en pladsbetegnelse, og i øvrigt er registreret rigsrådets sammensætning i sagen (hvor den har kunnet oplyses), og om kongen var til stede. Yderligere er bemærket sagens parter og sociale stand for at få et indtryk af den sociale spredning blandt rettertingets benyttede. Spørgsmålet har her i særlig grad været, om rettertinget alene var adelens domstol til afgørelse af konflikter mellem socialt ligestillede parter, eller om også gejstlige, borgere eller bønder kunne komme til. Efter en rå sagtypologi er sagens genstand kort karakteriseret (f.eks. gæld, arv, ærekrænkelser etc.). Derefter følger oplysninger om der er tale om en appelsag og om sagens gang i evt. tidligere instanser. Det bemærkes særligt, om der i dommen er henvist til lovgivning eller ældre afgørelser, og skemaet afsluttes med et kort resumé af sagen. Disse informationer udnyttes nu ved hjælp af et ret simpelt dataprogram kaldet »Ask Sam«, som gør det muligt at bearbejde og få et overblik over de mange oplysninger.

2. Her forkortet *Da Dom*.

Blandt de oplysninger, som blev imødeset med særlig spænding, var naturligt nok på baggrund af den herskende opfattelse af kongens personlige andel i retsplejen, i hvilket omfang kongen nu også rent faktisk havde præsideret i sin domstol. Resultatet er ganske overraskende, selv på baggrund af den positive bedømmelse af kongernes flid i den ældre litteratur. Det kan ikke undre, at Christian IV kommer ind som en flot nr. ét.³ I sin lange regeringsperiode som myndig – fra 1596 til 1648 – deltog han i behandlingen af godt 2.500 retssager eller 61% af samtlige sager, som blev behandlet af rettertinget i denne periode. Hertil kom behandlingen af norske sager og de sager, som han var med til at høre på som umyndig konge i tiden 1588–1596. I disse unge år – kongen sad første gang ret som 11-årig – hørte han på ikke mindre end 249 sager eller 90% af afgørelserne i perioden. På denne baggrund kan man karakterisere Christian IV som en af dansk retshistories flittigste og længst fungerende dommere. Men heller ikke hans forgængere eller efterfølgere tog sig forpligtelserne som dommere let. I Christian III's første regeringsår efter reformationen kom rettertingets arbejde i fastere baner end tidligere. Kongen selv deltog i behandlingen af mere end 500 sager eller godt 42% af afgørelserne. Hans søn Frederik II, som ofte opfattes som en jagtglad selskabsmand, forsømte heller ikke retsplejen. Antallet af sager for konge og råd i hans regeringstid 1559–1588 er ikke så omfattende som under sønnen Christian IV, men kongen sad dog ret i knap 300 sager eller 65% af afgørelserne.

En ændret holdning spores under Frederik III. Kongen sad ret i ca. 420 processer, som alene udgør 36% af det samlede antal i tiden mellem 1648 og 1660. Allerede før enevældens indførelse spores altså den for den enevældige monark karakteristiske mangel på interesse for personligt at deltage i retsudøvelsen.

Højdepunktet i sagsmængden nåedes i øvrigt under Christian IV, mens antallet af processer tog mærkbart af i de urolige krigsår umiddelbart forud for enevældens indførelse i 1660.

Kongens ivrige deltagelse i retsplejen var i overensstemmelse med tidens herskende aristoteliske filosofi i den protestantiske udgave, som satte retfærdigheden højt som en herskerdyd ved siden af tapperheden som kriger og fromheden som religionens vogter. Meget tyder på, at kongen betragtedes som den egentlige bærer af den dømmende magt. Selv om kongen ikke personligt havde været til stede i retten, kunne han udøve indflydelse på rigsrådets afgørelser, når de eftersølgende blev ham forelagt. Der er flere eksempler på, at kongen i sådanne tilfælde personligt traf en afgørelse.⁴ Vi har ikke noget stort materiale at dokumentere denne opfattelse med, men dog tilstrækkeligt til at sandsynliggøre, at kongen ikke blot havde den udslagsgivende stemme, og at han ved at lægge sin stemme til et mindretal kunne opveje flertallet. Vigtigst er her rettertingets voteringer, der er bevaret som ret uformelle nedtegnelser for perioden efter 1623. Som regel er voteringerne kortfattede. Voteringen begyndte oppefra med det fornemste af rådets medlemmer, som regel rigshofmesteren eller kongens kansler, således at yngre rådsmedlemmer voterede efter de ældre. Ofte står der »Omnes consentiunt«, at alle var enige – det var reglen – eller man finder efter førstvoterendes mening et »idem«, ligeså, ud for de øvrige dommers navne. I de få tilfælde, hvor der er meningsforskelle, bliver flertallets mening også dommen, »sententia«. Men i de også ret få tilfælde, hvor det ikke er tilfældet, kan vi nok gå ud fra, at kongen har givet udtryk for en anden mening, som derefter bliver dommens. Rettertinget var kongens domstol. Det er sikkert også en grund til, at Christian IV holdt af at præsidere i retten.

3. Cf. Niels Slange, *Den Stormægtigste Konges Christian den Fjerdes Historie I–II*. København, 1749.

4. Stig Iuul, *Højesteret 1661–1961*. Bd. II. København, 1961, p. 15 og Ditlev Tamm, *Christian den Fjerdes kanslere*. København, 1988, pp. 69f.

Forhandlinger mellem konge og rigsråd om statssager foregik ellers på skriftligt grundlag. Rigsrådet blev som regel indkaldt til de såkaldte herredage en gang om året fra Trinitatis søndag – ugen efter pinse – og nogle uger eller måneder frem. I denne periode holdtes ret, og andre sager diskuteredes. Men uden for retssalen sad kongen og rådet ikke ved samme bord. Rigsrådet fik med kansleren som mellemmand spørgsmålene skriftligt forelagt og gav skriftligt udtryk for sin mening, f.eks. om nye love. Forhandlingerne i retten derimod gav mulighed for den direkte meningsudveksling, hvor kongen havde det afgørende ord.

Allerede før enevældens indførelse var kongen således i virkeligheden enehersker, når det gjaldt retsplejens udøvelse. Det er muligvis også grunden til, at enevældens forfatning, Kongeloven fra 1665, ikke udtrykkeligt opregner den dømmende magt som en af kongens majestætsrettigheder, *jura majestatis*. Kongen var allerede øverste dommer og dermed retfærdighedens øverste vogter i landet – en indsigt, som giver undersøgelsen af de gamle processer en særlig dimension.

Hvilke typer af sager blev bragt for kongen og rigsrådet? Spørgsmålet kan besvares på grundlag af en enkel sagtypologi. Sager registreret som gæld eller kaution indtager førstepladsen. Der er registreret ca. 1400 rene gældsprocesser og mellem 450 og 500 kautionssager. Mere end en fjerdedel af sagerne vedrører således gæld og kredit. Noget over 500 sager udspringer af ejendomstvister, og omkring 400 har tvangsfuldbyrdelse som genstand. Panterrettigheder tegner sig for godt 200 sager, der er noget over 300 arveretssager og godt 115 sager om værgemål. Godt og vel halvdelen af rettertingets sager falder inden for en af de her nævnte kategorier.

Det er bemærkelsesværdigt, at rettertinget først og fremmest beskæftigede sig med, hvad vi i dag ville betragte som civile søgsmål. Straffesagerne er ikke særlig talrige. Der er registreret 143 drabssager. I dette tal er indeholdt samtlige drabssager i perioden, hvori en adelig var indblandet. I 88 sager optrådte den adelige som sagsøgt og i 41 processer som

sagsøger. Den første proces, hvor en ikke-adelig har anlagt drabssag mod en adelig, stammer fra 1584. Sagsøger var i dette tilfælde en gejstlig, og i 1590 vover en bonde første gang at indstævne en adelsmand i en drabssag. Der er en tydeligt stigende tendens i antallet af sager, hvor en ikke-adelig indstævner adelige for drab. Det var således muligt også for personer af upriviligeret stand at sagsøge og opnå dom over adelige. Ved rettertingets mellemkomst sker således en nedbrydning af visse standsprivilegier. Ifølge den københavnske reces 1537 indførtes dødsstraf for manddrab, men straffen gjaldt efter loven kun gejstlige, borgere og bønder. Adelige var undtaget og bevarede i årene umiddelbart efter reformationen deres gamle fejderet. Først med rettertingets praksis bliver dødsstraffen også anvendt over for adelige drabsmænd som en udvidelse af lovens område. Man kan i denne sammenhæng tale om en disciplinering af adelen, hvis muligheder for straffri voldsudøvelse begrænsedes af domstolen. En lignende tendens spores i andre af de straffesager, som forelagdes rettertinget, således i alt 41 voldssager, 140 sager om ærekrænkelser, 64 tyverisager og 44 hekseprocesser. Det samlede antal sager af en type, som vi i dag ville kalde straffesager, ligger altså omkring 400.

En særlig gruppe sager, som for en stor dels vedkommende omfatter strafferetlige forhold, kan betragtes som kongens egne sager i den forstand, at kongen ved at udpege en særlig anklager understregede, at der bestod en offentlig interesse i sagens gennemførelse. De fleste af disse sager var rettet mod adelsmænd, og i disse sager blev disciplineringsønsket særlig understreget. Det var sager, som ikke kunne forventes rejst på privat initiativ som de øvrige sager. Udgangspunktet var jo stadig, at også straffesager var private processer. Men når det gjaldt majestætsfor nærmelse, embedsforbrydelser, sørøveri, en adelig heks, adelige voldsforbrydere og drabsmænd, så måtte kongen undertiden selv skride ind.

Kun i et mindre antal af de straffesager, som behandledes ved rettertinget, nemlig lidt over 150 sager, blev der idømt straf. Døds-

straf eller fredløshed idømtes i 50 sager, heraf 32 mod adelige, fængsling i 36 sager, hvoraf 21 adelige, landsforvisning i 19 sager (13 adelige) og bøder i 39 sager (hvoraf 10 adelige). Embedsfortabelse som sanktion anvendtes i 8 sager (5 adelige).

I straffesager var rettertinget adelens værneting. De her nævnte tal omfatter således den samlede strafferetsfølgelse af adelige. Langt de fleste af straffesagerne ved rettertinget havde adelige sagsøgere. Rettertingets betydning for strafferetsplejen i øvrigt var således meget ringe. Straffesager fandt deres afslutning ved de lokale domstole eller ved landstinget (se nedenfor). Rettertinget var ingen blodig domstol, men den satte igennem, at adelige drabsmænd blev omfattet af dødsstraffen, som under indtryk af mosaisk strafferet omkring 1600 opfattedes som den eneste mulige sanktion i tilfælde af drab.

Rettertingets dommere var foruden kongen rigens råder. Det var en udvalgt skare udpeget af kongen blandt medlemmer af en numerisk lille stand. Periodens styreform betegnes undertiden som et »*monarchia mixta*« – et blandet monarki – for at understrege rådets vigtige statsretlige funktion som modstykke til kongen. I perioden 1536 til 1660 fungerede 143 personer som rigsråder. Faste kriterier for udpegelsen kan ikke påvises. Betydelig grundbesiddelse var som regel en forudsætning, flere af de større adelsfamilier var til stadighed repræsenteret i rådet. Det gælder familier som Bille, Rosenkrantz, Friis og Ulfeldt. Valget af råderne var kongens, men én gang udnævnt kunne de ikke afskediges. Råderne var afhængige af kongen, for så vidt som det var ham, der som en art aflønning af råderne fordelte landets len, som kunne være mere eller mindre indbringende. Danmark var et valgrige, og rigsrådets magt viste sig ved kongevalget. I den forbindelse kunne rådet aftvinge kongen indrømmelser i form af den håndfæstning, hvori kongen som en art grundlov fik fastlagt principperne for regeringsførelsen, herunder forpligtelserne over for rigsråd og adel.

Hverken kongen eller rigsråderne havde en juridisk uddannelse. Allerede i 1500-årene

hørte erfaringer, indhentet under studieophold i udlandet, til den udrustning, der normalt forventedes af en rigsråd. Flere rigsråder havde langvarige universitetsstudier bag sig, men bortset fra Joachim Gersdorff kort før enevælden har vi ikke efterretninger om juridiske studier. Det er ikke usandsynligt, at en og anden juridisk forelæsning i det fremmede er indgået på læseplanen, men om mere systematisk viden har der ikke været tale. Mens netop besættelsen i andre lande, således til dels Hovrätterne i Sverige og især tyske domstole, af overordnede dommerembeder med uddannede jurister førte til en reception af romerretten, blev tilfældet nærmest det modsatte i Danmark. Ganske vist kan vi i ganske enkelte sager spore en indflydelse fra romerretlige principper, men principielt er billedet det modsatte. Rigsrådernes ukendskab til romerretten og deres forankring i dansk ret førte til en uimodtagelighed over for påvirkning fra retsprincipper hentet i fremmed ret. Et bekendt eksempel frembyder den dom fra 1572 om Hesselagergård, hvor rettertinget nægtede at godkende et af afdøde kansler Johan Friis oprettede testamente, hvorefter gården skulle være et stamhus, fordi primogenituret ansås for stridende mod nedarvede arveretlige principper om lighedeling.

Det var en særegenhed i dansk ret i 1500- og 1600-årene, at der endnu ikke var skabt retsenhed, men at de gamle landskabslove med Jyske Lov fra 1241 i spidsen endnu var grundlaget for dansk ret, dog således at der særlig i tiden efter reformationen var kommet en ret betydelig supplerende lovgivning til. Særlig vigtig var den såkaldte koldingske *reces*, der udstedtes i Christian III's sidste regeringsår 1558, og som sammensattede store dele af de lovændringer, som var foretaget i kongens regeringstid. En undersøgelse af de henvisninger, der findes i dommene til andre retskilder, viser, at landskabslovene og først og fremmest Jyske Lov sammen med den koldingske *reces* hører til de hyppigst citerede retskilder. Også anden lovgivning citeres, og der henvises til breve eller andre domme. Det billede, der tegner sig, er det, at der ikke fordredes omfattende juridiske kundskaber for at træffe afgørelse i sagerne. Et kendskab

til de godt 250 bestemmelser i Jyske Lov suppleret med recessen og nyere lovgivning, som rigsrådet selv havde medvirket til, var tilstrækkeligt.

I et vist omfang var rettertinget selv med til at skabe ny ret og dermed bane vej for den retsenhed, som først opnåedes i 1683 som et resultat af enevældens retsreformer. Rettertinget havde givet Jyske Lov en vis fortrinstilling frem for de øvrige landskabslove ved undertiden at henvise til Jyske Lovs bestemmelser som udtryk for almindelige grundsætninger også i sager, som ikke havde tilknytning til det jyske retsområde. Men i princippet vedblev de gamle landskabslove at gælde, hver i sit område. I en dom 1604, som udsprang af forhold i det skånske retsområde slog rettertinget udtrykkeligt fast, at »hver provins skal dømmes efter sin lov«.⁵

Antallet af rigsråder vekslede. I begyndelsen af 1600-årene var det faldet til ni, men det lå normalt mellem 15 og 20.

Rettertingets dommere var adelige, og den overvejende del af de parter, hvis konflikter blev løst af rettertinget, hørte til adelsstanden. I mere end 5.000 eller godt 70% af sagerne optræder en adelig sagsøgt, mens der i mere end 3.000 af sagerne er tale om en adelig sagsøger. Kun i knap 25% af sagerne er ingen af de implicerede adelige. Sådanne sager optræder især mod periodens slutning efter 1630. Rettertinget var i størstedelen af sin funktionstid således en »peers' court«. Adelsstanden var lille, men der førtes mange processer. Den karakteristisk, som den engelske historiker Lawrence Stone har hæftet på den engelske adel, passer også på den danske: »Litigation therefore remained the most popular of indoor sports...«.

I et europæisk perspektiv var den danske adelsstand, der talte omkring 2.000 medlemmer af en befolkning, som med betydelig usikkerhed kan anslås til et sted mellem 700.000 og 800.000 personer, meget eksklusiv. Kun i meget begrænset omfang optoges nye slægter, og da som regel kun af udenlandsk adel, i den

danske adelsstand. Kredsen af adelige familier lå således fast. Det var ikke muligt at gifte sig ind i adelsstanden, og gejstlige og borgerlige blev holdt ude. Der kendtes ikke som andre steder en »noblesse de robe«. Alle adelige rettigheder var forbeholdt de få medlemmer af den egentlige adelsstand.

I årene 1534–36 hærgedes Danmark af den borgerkrig, som betegnes som Grevens Fejde. En af de første opgaver for det efter krigen ophør og reformationens indførelse nyetablerede monarki blev gennemførelsen af et retsopgør og overhovedet en løsning af mange konflikter fra krigen tid, som ikke havde været behandlet af domstolene. Bestræbelserne på at løse denne opgave i de første år af rettertingets virksomhed efter 1537 afspejles af en hektisk rejseaktivitet – de såkaldte rettertingsrejser – hvorunder der rundt omkring i landet blev holdt ret. Rettertinget fungerede i talrige tilfælde som domstol, i første instans også i sager, hvori ingen adelig var indblandet, og som derfor normalt ville være blevet påkendt af den lokale domstol. Et eksempel frembyder en ofte citeret afgørelse i en sag om ægteskabsbrud, som pådømtes i Ålborg i april 1537, hvor såvel ægteskabsbryderske som horkarlen idømtes dødsstraf.⁶ Men der er talrige andre. Efter nogle år falder sagsantallet, og parterne for rettertinget er i 1500-årene hovedsageligt adelige. I 1537 fastlagdes instansfølgen udtrykkeligt, således at der normalt appelleredes fra de lokale domstole (herreds-, by- og birketing) til landstinget og først derefter til kongens retterting. Denne orden gentoges i recessen 1558. En dom fra 1572 fastslår derfor udtrykkeligt i en sag, der var indstævnet direkte for rettertinget uden forinden at have været behandlet ved underinstanserne, at processen skal begynde nedefra, og at sagsøgeren må betale sagsøgte hans omkostninger ved indstævningen.

Rettertinget fungerede i to afdelinger med samme dommerkollegium. Kongen og rigsrådet udgjorde den egentlige øverste domstol. Som rettertinget eller herredagen trådte

5. *Da Dom* VI, p. 320.

6. *Da Dom* I, pp. 192–197.

denne domstol sammen under kongens forsæde, men retten kunne også holdes i kongens fravær. Den anden afdeling beklædtes alene af den embedsmand, som betegnede som rigens kansler, og nogle af råderne. Denne afdeling tog sig alene af sager om udlæg i fast ejendom eller sager om ejendomsdom, såkaldt indføring »med rigens rets dele«, »til indførsel« eller »til lås«.

Procesmåden for kongen og rådet var mundtlig. Der består i dansk ret en ældgammel tradition for mundtlig procedure for landets øverste domstol. Den kan følges helt tilbage til reformationstiden og formentlig også tiden før, og den fortsattes under enevælden af Højesteret, hvor den bevarede, selv om der ved andre domstole indførtes skriftlig procedure. På den måde kan vi også til dels forklare den forbløffende effektivitet, hvorved rettertinget afgjorde sagerne. Det var ikke ualmindeligt, at der på en dag afgjordes adskillige ret »tunge« sager. Således kunne retten samme dag, som den ovennævnte sag om Johan Friis' stamhus behandledes, nå at tage stilling til to ejendomskonflikter og til spørgsmålet om, hvad man skulle stille op med en adelig enke, der havde giftet sig uadeligt. Alle sager afgjordes samme dag. På kongens slot faldt afgørelsen hurtigt. Råderne var fra deres drift af store godser vant til at træffe beslutning, og den juridiske dannelse, som skal til for at gøre dagliglivets konflikter til komplicerede spørgsmål, hvis løsning kræver langvarige overvejelser og konsultation af lærde værker, savnedes ganske. Retten rådede over en skrivestue med øvede skrivere, som, når afgørelsen var truffet, nedfældede dommen og dens præmisser indledt med et »Da efter tiltale og gensvar og den sags lejlighed...«.

Kongen og rigsrådet varetog ikke blot judicielle funktioner. De styrede landet sammen, og rigsrådet blev også hørt, når der skulle gives nye love. Det samme organ var altså såvel lovgiver som øverste domstol. Perioden mellem landskabslovene fra begyndelsen af det 13. århundrede og reformationen var lovgivningsmæssigt en død tid. Der fremkom kun få love med gyldighed for hele landet. Først med

reformationen ændres billedet, og der udstedtes love – i tidens sprog som regel benævnt recesser – som fastsatte nye normer inden for strafferet og proces og inden for privatretten. Mangelen på lovgivning kan forklare, at der i mere end halvdelen af rettertingets domme ikke henvises til lovbestemmelser som grundlag for resultatet. Det betyder ikke uden videre, at vi kan betragte domme uden lovhenvisning som udtryk for en fri retsskabende virksomhed. Særlig i 1500-årene er der dog en tendens at spore til at betragte rettertinget som et retsskabende organ, hvis domme havde en almengyldig karakter. Ligesom det i republikkens Rom var overladt til en embedsmand, prætor, at tilpasse retten til nye samfundsforhold og nye konflikter, var det i det efterreformatoriske Danmark i vidt omfang embedsmænd – dommerne – der foretog den fornødne tilpasning af retten til nye forhold gennem praksis.

En gennemgang af Sechers samling af danske love og forordninger fra perioden 1558–1660 viser, at der i denne periode udstedtes i alt ca. 3.500 love eller forordninger, d.v.s. godt 35 om året. Antallet af domme er højere, men processerne er meget uregelmæssigt fordelt. Der er år, hvor der slet ikke holdes ret, mens det i andre f.eks. 1623 kan nå et højdepunkt med 333 afgørelser. I gennemsnit afsagdes ca. 55 domme om året i hele perioden.

Den omstændighed, at kongen og rigsrådet var såvel dommer som lovgiver, måtte naturligvis forlene dommene med en særlig autoritet. Undertiden er grænsen mellem lov og dom da også flydende. Der er eksempler på, at der træffes afgørelse imod loven eller på, at der idømmes straf uden udtrykkeligt retsgrundlag. I en allerede omtalt dom om ægteskabsbrud fra 1537 træffes således afgørelse om dødsstraf efter »kejserreretten«. Retshistorikerne har siden overvejet, hvad der kan være hentydet til.⁷ At det ikke er dansk ret, er

7. Ditlev Tamm, »Nolo falcem in alienam messem mittere. Der dänische Theologe Nils Hemmingsen (1513–1600) aus juristischer Sicht«. *Gerichtslauben – 44 Vorträge. Freiburger Festkolloquium zum 75. Geburtstag von Hans Thieme*, Hg. K. Kroeschell. Sigmaringen, 1983, pp. 47f.

imidlertid givet. Først efter denne dom fremkom lovregler om straf for ægteskabsbrud. Få måneder efter, i august 1537, afsagde rettertinget dom i en sag om bigami. Også i dette tilfælde savnedes lovbestemmelser, og dommen kom derfor til at lyde på, at bigamisten skulle »være i vor nåde og unåde efter den skik og ordinans, som derpå gøres skal«. ⁸

Et eksempel på, at der lovgives i domsform, frembyder en dom fra 1542 om møllegods. Det fremgår af dommen, at den jyske adel var utilfreds med, at en bestemmelse i Eriks sjællandske lov om møllegods (II-5) blev anvendt i Jylland. Rettertinget traf herefter i domsform beslutning om, hvorledes denne bestemmelse skulle forstås, således at »hver herefter desto bedre må og kan vide, hvor efter han sig rette skal...«. ⁹ Da der 12 år senere opstod tvist om, hvorledes denne dom skulle forstås, fastslog rettertinget, at der var tale om en lovregel, som fandt anvendelse på møllegods, som vel var faldet i arv, men endnu ikke fordelt, inden afgørelsen blev truffet. ¹⁰

To domme fra 1553 er eksempler på, at rettertinget fastslog nye grundsætninger, idet det statueredes, at fast ejendom i købstæderne i forbindelse med afhændelse skulle betragtes som løsøre og derfor ikke lovbydes – altså tilbydes slægtningene inden et salg kunne finde sted. ¹¹

Et par domme om morgengaver viser også, hvorledes lov og dom hang intimt sammen i rettertingets praksis. Ved en dom 1562 havde kongen og rigsrådet givet en enke ret til forlods at udtage sin morgengave af et i øvrigt forgældet bo. Det var en gammel skik, hævdedes det af sagsøger, at der bestod en sådan ret for hustruen til at udtage sin morgengave, også i tilfælde, hvor der ikke var andre værdier i boet. ¹² Ved en forordning om morgengaver, som udstedtes i 1577, blev der sat en overgrænse på 2.000 daler for morgengaver. I lovens præambel blev det udtrykkeligt frem-

hævet, at dommen fra 1562 havde givet anledning til misbrug, således at arvingerne måtte overtage en større del af gælden, når boet efter udtagelsen af morgengaven ikke strakte til.

I 1590 afsagde rettertinget for første gang dødsdom i en sag anlagt af en bonde mod en adelig. Fra samme år stammer en sag, hvor en adelig dømtes for at have overfaldet en adelsmands tjener på vej til tinge og slået ham ihjel. I dette tilfælde gik dommen ud på, at der skulle straffes efter en forordning, som ville blive udstedt. Et par dage efter afslutningen af forhandlingerne udstedtes, den 14. august 1590, nye regler om tingfreden.

Som allerede fremhævet udgjorde adelige gældsprocesser en meget stor andel af rettertingets sager. Sagerne er en vigtig kilde til oplysning om adeliges økonomiske forhold. Adelige havde indtil 1621 rettertinget som værneting i gældssager. Sagerne afspejler adelens vanskeligheder ved at skaffe kredit, som bl.a. skyldtes, at ikke-adelige ikke kunne forlange udlæg i eller overtage adelig jord. I rettertingets praksis forberedtes de reformer af kreditlovgivningen, som gennemførtes i årene omkring 1620 og senere. I 1632 indførtes således underpant for at forbedre kreditmulighederne. Antallet af gældsprocesser mod adelige for rettertinget aftog i årene efter udstedelsen af de nye forordninger, som bl.a. fratog adelen dens privilegerede værneting i disse sager. Det samlede antal gældsprocesser blev imidlertid ikke mindre. Gældssager mellem borgerlige parter blev hyppigere som et klart udtryk for, at rettertinget gradvist i løbet af 1600-årene var ved at udvikle sig til en almindelig højesteret for alle, som boede i riget.

Rettertingets praksis udgør kun en ganske lille del af den samlede procesmængde i Danmark i årene mellem reformationen og enevælden. Men det er den eneste domstol, som vi har dokumenteret i en sammenhængende række. Blandt landstingene kender vi bedst Viborg landsting, hvor der dog først fra 1617 er bevaret sammenhængende rækker. Om landstingene øst for Øresund, på Fyn, Sjælland og de mindre landsting på Langeland,

8. *Da Dom* I, p. 212.

9. *Da Dom* I, p. 229.

10. *Da Dom* II, p. 26.

11. *Da Dom* I, p. 383.

12. *Da Dom* II, p. 349.

Lolland-Falster, Møn og Bornholm er vi i denne periode også dårligt underrettet. Godt og vel halvdelen af rettertingets sager var imidlertid appelsager enten fra landstingene eller fra rådstueretterne i de større købstæder, som havde landstingsret, hvilket indebar, at sager fra byen kunne indbringes direkte for rettertinget. De fleste sådanne sager kom fra København, Malmø og Christianshavn. Der forekommer også appelsager fra Admiralitetet eller kommissionsdomstole. Indtil begyndelsen af 1600-årene er kun en mindre del – 10-20% af sagerne – appelsager, men derefter begynder appelsagernes antal at tage til, (se nedenfor) således at efterhånden op imod, ja undertiden mere end halvdelen af de sager, som forhandles for rettertinget, er appelsager. En del af disse sager havde alene været behandlet i én tidligere instans, mens knap 1.900 sager havde været behandlet i tre instanser. Der er i sådanne sager en tydelig tendens til, at rettertinget tilslutter sig landsdommerens afgørelse. Chancen for, at rettertinget nåede til et andet resultat, kan anslås til ca. 10-20%. Chancen var tilsyneladende lidt større i sager, som behandlede af rettertinget som anden instans.

Det begrænsede antal sager, som blev behandlet i tredje instans, betød, at rettertingets betydning for de lokale instanser måtte have været begrænset. Kun meget få domme afsagt af herreds- eller birkefogeder kom så langt – noget flere afgørelser fra byerne kom for den øverste domstol. Fra enkelte herreder er der slet ingen sager, det gælder Nord- og Vestjylland. Andre herreder tegner sig for et par sager, og kun fra ganske få herreder er mere end 15 sager appelleret. Göinge herred i Skåne er en absolut undtagelse med 38 sager.

Det var først og fremmest landsdommerne, som kom i kontakt med rettertinget. Således som appelsystemet var indrettet, blev landsdommeren selv indstævnet, når sagen blev appelleret. Det betød, at han måtte deltage i herredagen, hvad enten den fandt sted i København eller en anden del af landet. Det betød også, at en stor del af dommerne i appelinstanterne befandt sig der, hvor der holdtes retterting, og på den måde har fået kendskab til dommene. For udbredelsen af

viden om den øverste domstols praksis har denne appelordning således haft stor betydning. Den indebar simpelt hen, at rettertingets domme, som ikke blev trykt eller på anden måde kommunikeret til andre end sagens parter, alligevel kunne komme til at præge de lavere instansers domme. (Dette spørgsmål vil blive mere indgående behandlet nedenfor.)

En anden måde, hvorpå kendskabet til rettertingets domme blev spredt, var gennem de såkaldte private domssamlinger. Det drejer sig om et til dels endnu bevaret større antal samlinger af domme væsentligst fra 1500-årene. Nogle indeholder kun ganske få domme, andre omkring 200 domme. I enkelte tilfælde kan besiddere af sådanne håndskrifter identificeres som dommere eller lensmænd. De fleste håndskrifter indeholder domme fra flere retter, særlig mange indeholder domme afsagt af Viborg landsting. Til en vis grad var sådanne domssamlinger sat i produktion, bl.a. af afskriverværksteder netop i Viborg eller i Odense. Det er ikke altid de juridisk mest interessante domme, som er medtaget i sådanne håndskrifter. Nogle af de fra et juridisk synspunkt bemærkelsesværdige afgørelser er kun optaget i ganske få håndskrifter, mens det kan være svært at gennemskue kriterierne for udvælgelse af domme i øvrigt. I nogle tilfælde er det klart på grund af parternes celebritet, at sagen er medtaget. At der er tale om præjudikater kan således ofte helt udelukkes. En anden sag er, at rettertinget ganske ofte henviste til andre domme, men det skyldtes hyppigt, at der var tale om at anerkende rettigheder fastslået i andre domme.

En omfattende udgivelse for få år siden af de private domssamlinger har gjort det muligt nærmere at overveje, i hvilket omfang rettertingets praksis har været kendt gennem afskrifter af domme. Noget klart billede af sammenhængen i tidens retspleje tegner sig ikke på grundlag af de udgivne samlinger. De private domssamlinger indeholder kun nogle få hundrede af de mange tusinde rettertingsdomme og i det store og hele kun fra tiden før 1600. At få klarhed over, hvilke domme som kendtes og i hvor mange afskrifter, er dog i sig

selv en erkendelse. Men det er netop i den senere periode, at rettertinget udvikler sig til en almindelig appeldomstol med et stort antal sager. Kun en nærmere analyse af de mange processer kan give de fornødne oplysninger om sammenhængen i rettertingets praksis.

Om Christian IV's interesse for ret og retfærdighed findes flere anekdoter. Den mest kendte handler om afsløringen af adelsmanden Christoffer Rosenkrantz' falsknerier. Historien er gengivet på et stort maleri af Marstrand i Christian IV's kapel i Roskilde domkirke. Det fortælles i Slanges fremstilling af kongens historie, at det var et vandmærke, som afslørede, at et gældsbrief var falsk. Kongen konstaterede nemlig, at vandmærket viste, at papiret stammede fra hans egen vandmølle, som var grundlagt senere end den dato, som fremgik af gældsbriefet. Denne historie kan nu henvises til myternes verden. Der er kun bevaret få akter fra rettertingets praksis – i alt i en ca. 150 sager – men netop i denne sag findes akterne, herunder vandmærket, som viser, at papiret stammer fra en ældre tysk papirmølle.

En undersøgelse af rettertingets praksis og af Christian IV's indsats her giver imidlertid alligevel anekdoten ret om end på en anden måde.

Ganske vist kan den retspleje, som udøvedes ved kongens retterting, ikke uden videre betragtes som udtryk for, at Danmark i 1600-årene var et retssamfund, således som historikeren Hans Fusing hævdede i sin disputats om »Herremand og fæstebonde« fra 1942. Hertil var meget for tilfældigt, og antallet af sager, hvori andre end adelige eller velhavende borgere var indblandet, for beskedent. Men der er eksempler på, at bonden kunne få ret over sit herskab. Det gjaldt både korporlige og økonomiske overgreb. Retfærdigheden var en vigtig herskerdyd i 1500- og 1600-årene. Kongens omfattende personlige deltagelse i retsplejen var udtryk for en iver efter at optræde som en retfærdig monark.

Samtidige ligprædikener viser, hvorledes retfærdigheden også var en vigtig del af rigsrådernes virksomhed. I sin ligprædiken over

Herluf Trolle, som døde 1565, fremhæver Niels Hemmingsen: »Udi fredelig tid lod han loven være sin regel at handle og gøre efter, han ikke optænkte nye (på)fund, til at besvære fattige undersætter med, han ikke forgreb sig imod retten med nogen mand. Men hvor nåde og barmhjertighed var til skade, der brugte han straffen efter loven, hvor man kunne spare nogen uden skade, beviste han al mildhed. Og gjorde det ham ve, når nogen forså sig, at han nødedes til, at lade ham straffe på livet eller helbredet.«¹³ Hvad der fremstilles her er ikke en konkret dommergerning – eller retshåndhævergerning som lensmand – men en almindeligt holdt karakteristik af en retfærdig embedsmand, som fulgte loven, men dog vidste at mildne lovens strengthed, når omstændighederne talte derfor. Et tilsvarende billede tegner Holger Oluf Skaaning af rigsråden Iver Luel (1563–1627) i en ligprædiken (1630), hvor det fremhæves, at han som sin rettesnor havde, at Gud fortrak ret og retfærdighed for brandofre. Om Luel fremhæves, at han ikke tog hensyn til parternes rang og stand eller lod sig bedrage af »machiavelliske« rådgivere. Han lyttede til de fattige og mildnede gerne »justitia med clementia« (barmhjertighed).

Disse eksempler, som kunne suppleres med flere, viser hvorledes ideen om retfærdighed havde gennemsyret opfattelsen af tidsalderens retsudøvelse. Retfærdigheden var en stormandsdyd, som forventedes af dem, som bar de gyldne kæder. Men først og fremmest var retfærdigheden knyttet til fyrsten. Det lå allerede i fyrsteopdragelsen. Som barn skrev Christian IV stile på latin om kravene til den retfærdige monark, og rigsråden og historikeren Arild Huitfeldt fremhævede i de små »fyrstespejle« i indledningen til de enkelte bind af hans Danmarkskrønike betydningen af retfærdigheden. Dombøgerne fra kongens retterting bærer udenpå påskriften »Kongens domme«. De viser ham som den, der disciplinerede adelen, og som også lyttede til den lille mand, som ønskede at få sin ret over for

13. *Humanitas christiana. Mindetaler over Herluf Trolle*, udg. F. J. Billeskov Jansen. København, 1990, p. 97.

de stærkere. Efterhånden udviklede rettertinget sig fra en standsdomstol til en almindelig øverste appelret for hele riget. Der er noget umiddelbart betagende ved tanken om kongen som den, der personligt var med til at forme denne udvikling. Det var konger, som tog deres forpligtelser som dommere alvorligt.

En epoke i danske domstoles og retsvæsens historie gik til ende med ophøret af det personlige styre, som havde kendetegnet det gamle »monarchia mixta«. Under enevælden blev retsvæsenet bureaukratiseret. Der stillede efterhånden også krav til dommernes juridiske kundskaber. Nye grundsætninger om retsvæsenets uafhængighed af kongen skabte i løbet af 1700-årene grundlaget for den moderne retspleje og en ny status for landets øverste domstol. Efter enevældens indførelse blev kongens retterting opløst og afløst af Højesteret. Den afgørende forskel var dommerkorpsets sammensætning: halvdelen skulle nu udnævnes af kongen blandt borgerkabets lærde, mens den anden halvdel repræsenterede adelen.

Men de 56 protokoller, som nu har deres plads på en reol i Rigsarkivet, fortæller om konger, som var juridiske amatører, og hvis ledestjerne i retsudøvelsen var ønsket om at fremstå som retfærdige herskere. Retfærdigheden er ikke som begreb i høj kurs i vor tids retsfilosofi. Men uden at indse betydningen af en sådan abstrakt retfærdighedsforestilling for retsplejen i 1500- og 1600-årene kan vi ikke vurdere kongens rolle som dommer i renæssancens danske samfund. Der er endnu meget at gøre, førend vi kender disse domme eller overhovedet periodens retspleje til bunds. Den moderne teknik har givet os nye muligheder for at lære vore forgængere som dommere og et vigtigt stykke af vor juridiske fortid bedre at kende.

II. De danske domstole til 1805

Denne præsentation af kongens retterting skal derfor efterfølges af en redegørelse for det danske domstolssystem og en oversigt over forskningens stade i dag.

I Danmark behandlede de samme domstole både straffesager og civile søgsmål. Det danske domstolssystem var et tredelt system: ordinære underretter, landsting og Højesteret.

Den dronningborgske forordning af 1551 indeholdt en bestemmelse om, at alle domstole skulle føre protokoller. Flere byer var begyndt derpå allerede i senmiddelalderen, men kun få er bevaret før året 1550.

Alle købstæder havde to første instans domstole: *byting* og *rådstueret*. Bytinget blev ledet af byfogeden, mens rådstueretten blev udgjort af borgmestrene og byrådet. I nogle byer fungerede rådstueretten også som appel-domstol under den forudsætning, at byen havde opnået landstingsprivilegium.

Når det gælder Malmø og det 16. århundredes første årtier, behandlede rådstueretten så at sige aldrig straffesager. Denne klare opdeling mellem rådstueretten og bytinget blev udvisket i den resterende del af det 16. århundrede og i store dele af det 17. århundrede. For blot at nævne et enkelt eksempel kan man se, hvorledes de trolddomsprocesser, der udspillede sig i Helsingør i 1625-26, vandrede frem og tilbage mellem de to domstole. Forordningen af 28. januar 1682 ophævede magistratsordningen i alle mindre købstæder, således at byfogeden sad inde med domsmyndigheden; rådstueretterne forsvandt derved også eller blev ændret til politiretter under forsæde af byfogeden. I de købstæder, der havde landstingsprivilegium, fortsatte rådstueretterne at fungere, indtil de nye landsoverretter blev indført 25. januar 1805.

På landet fandtes to domstole: herredsting og birketing. Bønder i samme landsby kunne enten høre til et herredsting eller et birketing; hvis godsejeren havde birkeret, ville bønderne søge birketinget, ellers ville de juridisktionelt høre under herredstinget. Omkring 1660 var der ca. 120 birketing i Danmark, efter enevældens indførelse steg antallet kraftigt, indtil det begyndte at falde efter den frie forfatning i 1849.

Birkeløgden blev udpeget af godsejeren; indtil 1700 var det en af birkets bønder, derefter kunne dommeren fra tid til anden besidde en vis juridisk uddannelse. Birkets ejer

kunne også få landstingsprivilegium, hvorved en sag kun kunne appelleres fra birketetinget til kongens retterting (efter 1660 til Højesteret). Alle andre (med undtagelse af adelige i sager der drejede sig om adelig ære og velfærd, som kun kunne pådømmes af Højesteret) anvendte således herredstinget som første instans domstol.

Herredsfogeden blev i mange århundreder udpeget blandt de lokale bønder. Ikke før slutningen af det 18. århundrede havde herredsfogederne juridisk uddannelse. Men da der endnu ikke findes sammenlignende analyser af, hvorledes birkefogeder dømte set i forhold til herredsfogeder, kan det ikke afgøres, om de førstnævnte havde en tendens til at dømme til herskabets fordel.

Dette forholdsvis ensartede jurisdiktionelle billede begynder at flimre voldsomt, så snart man begynder at se nærmere på forholdene i København. Naturligvis var der også et byting og en rådstueret i denne by, men derudover fandtes der utallige andre domstole med specifikke funktioner. Nogle blev skabt under enevælden og ophævet igen, men andre havde længere levetid.

I 1771 blev både bytinget og rådstueretten ophævet og erstattet af hof- og stadsretten. Imidlertid havde politimesteren siden 1682 spillet en væsentlig rolle i kriminalitetsbekæmpelsen i København, men desværre er alt arkivalisk materiale før 1779 fra politimesterens domstol: politikammerretten gået til grunde.

I 1771 blev politi- og kommercekollegiet også ophævet, som i 1708 var blevet oprettet som et supplement til politikammerretten. I 1708 erstattede denne domstol en anden domstol med næsten tilsvarende navn. I 1793 blev politikammerretten erstattet af politiretten; det medførte en forringelse af politimesterens beføjelser gennem næsten to årtier. Men i 1809 fik han retten tilbage til at dømme uden bistand fra to kongeligt udnævnte meddomsmænd. I 1845 blev denne domstol erstattet af kriminal- og politiretten. Andre domstole fungerede i samme periode, f.eks. inkvisitionskommissionen fra 1686 til 1771,

og som specielt tog sig af tyverier. Ved siden af disse domstole fandtes to specialdomstole for dem, der var ansat ved det kongelige slot; begge disse domstole blev ophævet i 1771.

Hvis man imidlertid er på jagt efter særlige former for kriminalitet, må også hærens og flådens domstole gennemgås, som Henrik Stevnsborg har påpeget det i sine studier af prostitution i det 18. århundredes København. Der var adskillige domstole for hærens personel og fire for flådens. En af flådens domstole behandlede ikke alene sager angående overfald og slagsmål, der involverede flådens mandskab, men alle slagsmål i København. Fra flådens domstole kunne der appelleres til Højesteret; det var ikke tilfældet med hærens domstole. I disse sager afgjorde kongen personligt sagen.

Såvel det Vestindiske som det Østasiatiske Handelskompagni havde egne domstole, og disse domstole afgjorde både civile søgsmål og straffesager.

Universitetets konsistorium dømte i sager angående denne læreanstalts lærere og studerende. Disse sager kunne appelleres til Højesteret. Konsistorium var også tamperret (ægteskabsdomstol) for Sjællands stift. Endelig skal i denne forbindelse også nævnes landemodet, hvor biskoppen og provsterne mødtes halvårligt for at diskutere lokale kirkelige forhold. De kunne i dette forum pådømme forbrydelser begået af præsterne.

I Danske Lov blev landstingene betegnet som appeldomstole. Derved blev en lang og forviklet udvikling afsluttet, der havde sin begyndelse i middelalderen. På det tidspunkt havde landstingene både dømmende og lovgivende funktioner. På det juridiske niveau konkurrerede landstingene med birke-, by- og herredstingene om at være første instans domstole. Den københavnske reces af 1547 og den koldingske reces af 1558 afsluttede denne konkurrence ved at fastsætte, at alle sager skulle begynde ved et birke-, by- eller herredsting. Nogenlunde samtidig begyndte et appelsystem at fungere (se nedenfor). Fra 1576 blev det besluttet, at landsting skulle

prøve alle trolddomssager, og det samme blev tilfældet med drabssager fra 1636.

Denne udvikling faldt sammen med ændringen fra et mededssystem til et system, der lagde vægten på vidneudsagn, hvilket tillod en realitetsprøvelse af sagerne.

I begyndelsen af det 17. århundrede var der otte landsting i Danmark; dette antal blev dog reduceret til fem i løbet af århundredet. Landstingenes virkeområde blev i samme århundrede mindsket af de købstæder og birker, der havde opnået landstingsprivilegium. For øjeblikket er det ikke muligt at give sikre oplysninger om appelforholdet mellem sager ved første instans domstolene og ved landstingene. Falster og Helsingør må derfor stå som eksempler på dette forhold: I 1669 blev ca. 3% af sagerne fra et af de to herredsting på Falster appelleret til Falsters landsting. Senere, da de to herredsting var blevet sammenlagt ligesom landstingene for Falster og Lolland, blev 4% af sagerne i 1709 appelleret. I 1683 blev ingen sager fra rådstueretten i Helsingør appelleret til Sjællandsfar landsting, mens 4,5% af sagerne fra bytinget blev appelleret.

Det må nok med det samme understreges, at det er umuligt at betragte de danske domstole som *enten kongelige eller adelige*.

Da *birket* ofte kun var underlagt appel til Højesteret, må det nok hævdes, at de bønder, der søgte birketinget som første instans, var underlagt en adelig justits; birkefogeden kunne nemlig idømme livsstraf. Så med mindre en bonde vidste, at han kunne appellere til kongens retterting eller til Højesteret, og med mindre han havde økonomiske midler til at gøre det, ville sagen ende ved birketinget.

Retten til at idømme livsstraf var dog kun den ene side af mønten, endnu mere betydningsfuldt var retten til at modtage bøder. Mens statskassen modtog det fulde beløb ved bøder idømt ved herredstinget og en del af bøderne fra bytinget (her modtog købstaden også en del af bøden), modtog birkets indehaver den fulde bøde.

Desværre har vi endnu ingen undersøgel-

ser, der kan afgøre de juridiske forhold mellem birketing og herredsting. For blot at tage et enkelt spørgsmål, kunne man vel forestille sig, at herredsfogeden dømte mere lempeligt end birkefogeden, der kunne være interesseret i at fylde sin herres kasse med idømte bøder.

Proceduren ved de danske domstole havde siden middelalderen været akkusatorisk, og denne procedure blev stædigt fastholdt af landstingsdommerne. Trolddomssager blev konsekvent returneret til første instans domstolen, hvis der manglede en privat person som anklager, eller hvis denne havde glemt at lægge sin hånd på anklagedes hoved og anklage denne på rette vis. Da politimesterembedet blev indført i løbet af 1680'erne, begyndte den akkusatoriske procedure så langsomt at blive afløst af en inkvisitorisk, – men kun i praksis, ikke principielt. I Inkvisitionskommissionen fra 1686 finder man også en inkvisitorisk procedure. Med forordningen af 21. maj 1751 blev der udviklet en uafhængig procedure for straffesager, skønt den stadig byggede på det akkusatoriske princip, og det var først med forordningen af 3. juni 1796, at det inkvisitoriske princip blev indført i dansk lov.

Det skal dog påpeges, at den inkvisitoriske procedure havde været afprøvet ved de militære domstole og i den særlige tyveri-kommission, der blev oprettet i 1686 i København.

Dette fører os direkte til spørgsmålet om anvendelse af tortur. Gennem den københavnske forordning af 1547 var anvendelsen af tortur forbudt, før den endelige dom var blevet afsagt. Dette fik i første række betydning for trolddomsprocesserne, hvorved de masseprocesser, der kendes fra kontinentet, blev undgået i Danmark. Men naturligvis var denne lovgivning ikke specielt rettet mod trolddomsprocesserne, men gjaldt alle straffesager. Formålet med torturen var dobbelt: dels for at få oplyst navnene på medskyldige, dels for at forberede den dømtes sjæl til henrettelsen (hvilket tydeliggør torturens rensende funktion). Myndighederne så meget strengt på overskridelser af forbuddet mod anvendelse af tortur; i 1630'erne blev flere

landsforvist fra Sjælland, fordi de i en tyverisag havde benyttet sig af tortor for at fremkalde en tilståelse. Herredsfogeden, der ikke havde skredet ind over for denne fremgangsmåde, blev fyret.

I det 17. århundredes sidste årtier blev anvendelsen af tortur mere udbredt, især ved de nyligt oprettede domstole i København. Men hvor udbredt tortur faktisk var før 1796, ved vi ikke.

De juridiske kilder

Størstedelen af de danske straffesagsarkiver indtil ca. 1800 består af protokoller af forskelligt omfang. Protokollernes indhold skifter gennem århundrederne; i det 16. og 17. århundrede finder vi normalt alle indførsler i samme protokol, derefter begynder der langsomt at indfinde sig en vis opsplnitning, således at vi har protokoller med forhør, med vidneudsagn, med dommernes votering og endelig med selve dommen.

Fra tid til anden er sagsdokumenterne bevaret i pakker, der bør gennemgås, da disse dokumenter kan indeholde oplysninger, der ikke findes i protokollerne.

Oversigter over domme og lister med fængslede personer eksisterer kun fra ca. 1800 og fremefter.

Juridiske responsa, der blev afgivet af konsistorium ved Københavns universitet, findes i konsistoriums protokoller. Endnu har ingen gennemgået disse protokoller for at finde ud af, hvor ofte konsistorium afgav et juridisk responsum.

De indirekte kilder

Lister med oversigter over bøder findes i forskellige kildegrupper. Bøder fra herredstingene findes i amts- og lensregnskaberne, der befinder sig på Rigsarkivet. Ydelsen til bøddelen kan findes i disse regnskabers udgiftsposter. De samme beløb for købstædernes vedkommende vil kunne findes i de respektive byers regnskaber, der befinder sig på landsarkiverne. Sandsynligvis vil antallet af lister med bøder, der blev idømt ved et birk, kun kunne findes i meget sjældne tilfælde, efter-

som disse skal søges i de enkelte godsarkivers regnskaber.

Fængsler

Indtil midten af det 18. århundrede var der kun fængsler i København. Indsatte ville enten blive sendt til København eller sat til at arbejde på forskellige slotte. Ca. 1750 blev nogle enkelte fængsler bygget uden for København, og det var først fra midten af det 19. århundrede, at dette byggeri tog fart. Af samme grund vil man blot finde få lister over indsatte i fængslerne.

III. Sagtypologi

I det følgende skal nogle overvejelser gøres om de sager, der blev ført for de forskellige domstole: Hvilke typer sager blev ført for hvilke domstole?

Udgangspunktet er tre forskningsprojekter: dels *En sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs regest til Viborg landstings dombøger 1569-1805*, dels *En sagtypologisk analyse af retsprotokollerne fra Helsingør 1612-1859 og Falster 1633-1859. Et pilotprojekt* samt det projekt, der er blevet præsenteret ovenfor *En retshistorisk undersøgelse af kongens rettertings domme 1537-1660*.

Kriminalitet ved underretterne

Naturligvis giver det nogle begrænsninger, når blot en enkelt by (Helsingør) og et enkelt landligt område (Falster) er blevet studeret. Men lad os begynde med de rene tal:

Falster	1665-1718: 5.245 sager
Helsingør	1612-1629: 7.518 sager
Helsingør	1679-1708: 3.801 sager
Helsingør	1726-1730: 256 sager

Ud fra undersøgelserne af Falster og Helsingør er der flere særdeles iøjnefaldende aspekter. For det første det ekstremt store antal sager fra især Helsingør mellem 1612 og 1629 (442 sager om året) med en faldende tendens mod slutningen af det 17. århundrede (mellem 1680 og 1705 var der 152 sager om

året).¹⁴ For det andet gældssagernes store andel heraf: 56% af alle sagerne.¹⁵

For det tredje at angreb mod liv og legeme udgjorde 6% af sagerne, og at procentsatsen for injurier var 5%. Sagt på en lidt anden måde udgjorde fysiske og verbale overfald over 10% af de samlede retssager. Dette

14. Marja Taussi Sjöberg har for tiden mellem 1610 og 1690 noteret en stigende tendens i antallet af sager ved Njurunda tingslag: fra ca. 10 sager om året ved århundredets begyndelse til omkring 30 sager årligt ved århundredets slutning. Marja Taussi Sjöberg, »Staten och tinget under 1600-tallet«. (*Svensk Historisk Tidskrift* 1990, p. 167. Samme iagttagelse om et stigende antal sager i løbet af det 17. århundrede har Johan Söderberg gjort i sin artikel »En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540–1660«, (*Svensk Historisk Tidskrift* 1990, p. 233. En sammenligning med danske forhold er kun delvis mulig, da herredstingbøgerne fra Falster ikke er bevaret fra samme tidlige periode som bytingbøgerne og rådstueretsprotokollerne fra Helsingør. I stedet for anvendes tingbøgerne fra Kærgård birk 1609, 1612, 1615, 1617, 1620 og 1622–23 og fra V. Horne herred 1613 og 1621–23. Begge jurisdiktioner lå i det sydvestlige Jylland og havde ca. 5000 indbyggere. I forhold til Sverige synes en modsatrettet tendens at have gjort sig gældende i Danmark. Antallet af sager ved disse to domstole lå for hvert års vedkommende på et sted mellem 188 og 255. Jens Chr. V. Johansen, *Da Djævelen var ude... Trolldom i det 17. århundredes Danmark*. Odense, 1991, p. 102. Sammenligner man tentativt med protokollerne 1680–1705 fra Falster, hvor der var omkring 9.000 indbyggere, kan der konstateres et antal sager årligt på lidt under 100. Taussi Sjöberg opfatter væksten i antallet af sager som et udtryk for, at staten »mærkbart ökade sitt inflytande på tinget och även i samhället«, men at denne øgede indflydelse også blev modtaget med en betydelig modvilje fra befolkningens side, op. cit., p. 170. Den danske stat strammede også sit greb om domstolene ved f.eks. på Falster i slutningen af det 17. århundrede ikke længere at vælge en bonde til herredsfoged, men i stedet indsattes den tidligere ridefoged på Nykøbing slot på denne vigtige post. Muligvis reagerede bønderne ved at benytte herredstinget i mindre grad, end det tidligere havde været tilfældet.
15. Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stevnsborg, »16.900 retssager«. Om retsarkiver, sagtypologi og procesøkonomi. *Fortid og nutid XXXII*, (1985).

stemmer overens med den udbredte opfattelse af det tidlige moderne Europa som et samfund, hvor kniven sad løst i bæltet, og der ikke var langt ned til jorden, hvor man kunne finde en sten at slå med.

Det bør understreges, at det andetsteds er blevet dokumenteret, at tesen »de-la-violence-au-vol« set i det lange perspektiv fra det 17. århundredes til det 19. århundredes midte har gyldighed for Danmarks vedkommende.¹⁶ Ligeledes er det flere andre steder blevet påvist, at æren spillede en rolle, der nærmer sig det uforståelige for det 20. århundredes vesteuropæiske menneske.¹⁷

Hvis de to tidsrum mellem 1612–1629 og 1680–1705 sammenlignes for Helsingørs vedkommende, fremkommer der andre interessante aspekter. For det første det dramatiske fald i antallet af gældssager. Dette forhold er endnu ikke blevet undersøgt, men som en arbejdshypotese kunne man forestille sig, at omkostningerne ved at føre en retssag er steget betydeligt gennem århundredet. I begyndelsen af det 17. århundrede kan det have været forrygende billigt at bringe en sag for byens domstol, mens det sidenhen er blevet betydeligt dyrere. Det stemmer overens med en iagttagelse foretaget under registreringen af sagerne fra 1612 til 1629: at man stævnedes sin modpart for ganske ringe beløb – f.eks. 2-4 skilling.¹⁸ For det andet at andelen af sager angående angreb mod liv og legeme er blevet reduceret med godt en trediedel. For det tredje og nok så interessant ses det, at procentdelen af injurie-sager er forblevet stabil. I slutningen af det 17. århundrede spillede æresbegrebet således en mindst lige så væ-

16. Jens Chr. V. Johansen et Henrik Stevnsborg, »Hasard ou myopie. Réflexions autour de deux théories de l'histoire du droit«. *Annales E.S.C.* XLI (1986).
17. Jens Chr. V. Johansen, »Falster and Elsinore, 1680–1705: A comparative study of rural and urban crime«, *Social History* 15 (1990) pp. 104–105 med henvisninger.
18. På baggrund af en gennemgang af Ribe bytingsprotokol 1640 fremhæver Ole Degn, at især købmænd rejste gældssager imod håndværkere, enlige kvinder og bønder. *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560–1660*. Århus, 1981, p. 329.

sentlig rolle som i begyndelsen af samme århundrede.

Hvis Falster og Helsingør sammenlignes i tidsrummet fra 1680 til 1705, er det slående, hvorledes der blev retsforfulgt langt flere seksualforbrydelser på Falster end i Helsingør. Det kan være et udtryk for, at prostitution til en vis grad blev tolereret i byen, mens der blev slået hårdt ned på den skjulte prostitution på landet.¹⁹ Tyverierne på Falster var også markant færre end i Helsingør; en årsag hertil kan være, at risikoen for at blive opdaget i landsbyerne afholdt de fleste fra at stjæle.²⁰ Der er dog flere spørgsmålstegn ved denne teori. I tillysningsbogen fra det nord-slesvigske pastorat Vonsild-Dalby efterlyste pastor Johannes Råde i årene fra 1678 til 1683 alt muligt fra prædikestolen: sengeklæder, hø, krudthorn, gæs, ulden klippet af en fattig kones får, men først og fremmest bortløbne eller stjålede husdyr; af de mange efterlysninger kan under alle omstændigheder tælles mindst 25 tyverier (hvoraf de fleste var hestetyverier).²¹ Af tillysningsbogen synes det at fremgå, at man på forhånd opgav at retsforfølge disse sager, fordi man ingen anelse havde om, hvem gerningsmanden var. Det kan på den anden side skyldes, at Vonsild-

Dalby befandt sig på den rute, hvorad der blev drevet kvæg til markederne i Sydslesvig og Friesland, således at gerningsmændene retteligt var ukendte.

Endelig ses det, at gældssagerne på Falster udgjorde op mod halvdelen af sagerne;²² om det også skyldtes lave omkostningsudgifter, ligesom det kan have været tilfældet i Helsingør mellem 1612 og 1629, er ikke sikkert. De falsterske bønder var i slutningen af det 17. århundrede i en økonomisk kritisk situation, og myndighederne i København gjorde flere forsøg på at lette denne situation, der var skabt af enkedronning Sophie Amalies hårdhændede godspolitik.²³

Når såvel borgerlige sager som kriminalsager er inddraget i analyserne, hænger det sammen med den enormt arbejdskrævende opgave, det er at anvende de kriterier, der skal anlægges for at kunne skelne mellem disse to typer sager. Borgerlige sager bør i teorien være indledt af en privatperson og ende med en erstatning til den krænkede part, mens kriminalsager burde være indledt af det offentlige og ende med en straf; men ifølge gammel dansk lov var der i regelen tale om privat påtale i begge tilfælde. Dertil kom, at indtil forordningen af 21. maj 1751 »anlæggendes hvad der ved delinqvent sagers drift och udførsel i Danmark och Norge bør iagttages« blev alle sager ført akkuratorisk.²⁴

Undersøgelsen af dommene fra Viborg landsting 1569–1805 dækker naturligvis et langt større tidsrum end undersøgelserne fra Falster og Helsingør, og givetvis er der et problem i den simple kendsgerning, at nogle sager var underlagt obligatorisk prøvelse, mens langt de fleste ikke var det. For disse sidstnævnte sagers vedkommende er statistikken nok i vid udstrækning en afspejling af, hvad parterne fandt det umagen værd at indbringe for en højere domstol.

Det er ikke muligt at sammenligne de jyske

19. Johansen, »Falster and Elsinore, 1680–1705«, p. 106.

20. Johansen, »Falster and Elsinore, 1680–1705«, p. 105.

21. Desværre lader det sig ikke gøre at kontrollere, hvor mange af disse tyverier der blev retsforfulgt, idet protokollen fra Tystrup herredsting for disse år er gået tabt. Johansen i anmeldelse, *Fortid og nutid* 1990, p.39–40.

22. Maria Ågren påpeger i »Att lösa ekonomiska tvister – domstolarnas främsta sysselsättning på 1700-tallet?«, (*Svensk Historisk Tidsskrift* 1988, pp. 495ff, at Österbergslagens bergtingsrätt og Stora Tuna häradsrätt behandlede et i forhold til straffesager meget stort antal civile økonomiske søgsmål. Siden har såvel Taussi Sjöberg, op. cit., p. 168 som Johan Söderberg, op. cit., p. 234 gennem deres undersøgelser kunnet bekræfte, at en sådan udvikling allerede var i gang i det 17. århundrede. En sammenstilling af de økonomiske søgsmål fra det sydvestlige Jylland med de tilsvarende sager fra Falster godtgør, at en lignende udvikling var i gang i Danmark. Johansen, *Da Djævelen var ude...*, p. 102.

23. Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stevnsborg, »'Herom findes intet i Danske Lov...' Om brugen af Danske Lov på Falster og i Helsingør«, *Danske og Norske lov i 300 år*, ed. Ditlev Tamm. København, 1983. p. 190.

24. Johansen et Stevnsborg, »Hasard ou myopie«, p. 617.

landstingsdomme fra slutningen af det 17. århundrede, da disse er gået tabt, med underretsprotokollerne fra tidsrummet 1680–1705. For tilnærmelsesvis at sammenligne aktivitetsniveauet ved de to domstole i Helsingør med landstingets, har vi konstrueret et mindre *sample* på 20 år fra Viborg landsting for tidsrummet mellem 1616 og 1636 (Se bilag 1 og 2).²⁵ Atter en gang må det høje aktivitetsniveau ved domstolene i det tidlige 17. århundrede forbløffe. I Hofman-Bang projektet, der dækkede 1569 til 1805, blev der i realiteten kun registreret domme for et tidsrum på 137 år, eftersom fremfor alt dombøgerne mellem 1660 og 1720 var gået tabt.²⁶ Skønt således kun 14% af de registrerede år genfindes i *samplet*, udgør procentindsatsen af retssager ikke mindre end 44% af det totale antal sager.²⁷ Det må desværre stå hen i det uvisse, om dette forhold ene og alene skyldes procesøkonomi, eller om der var et reelt pres på domstolene.

Det første, der springer i øjnene, er dels det meget store antal sager ang. trolddom, der blev prøvet ved landstinget, dels det tilsvarende for sagerne vedrørende angreb på liv og legeme. Mens det første er fuldt forståeligt, idet der med en reces af 1576 blev indført obligatorisk prøvelse af trolddomssager ved et landsting, er det andet forhold knapt så indlysende.²⁸ Men det må betyde, at parterne må have ment, at der var en rimelig sandsyn-

lighed for at få ændret første instans domsafsigelsen ved landstinget. Ellers havde man ikke gjort sig den ulejlighed at stævne modparten, få udskrifter af retsdokumenterne og rejse fra f.eks. Sydvestjylland til Viborg, hvor landstinget sad. Men det må også være ensbetydende med, at landstingsdommernes afgørelser blev modtaget med respekt, og at denne respekt forblev i kraft lige frem til 1805, da landstinget blev opløst. Gennem hele perioden kan en sats på knapt 10% aflæses ved indstævnedede domme ang. angreb på liv og legeme.

På den anden side rejser dette naturligvis spørgsmålet om den lavere procentindsats angående injuriersager, der gennem alle 137 år holdt sig på 3,7%. Var det simpelthen et spørgsmål om, hvilke personer der bagtalte andre og anlagde injuriersager frem for at ty til fysisk vold?

Antallet af tyverisager er set på baggrund af hele perioden højere end i *samplet*, og når det erindres, at landstingsdombøgerne totalt dækker tidsrummet fra 1719 til 1805, taler meget for, at overgangen fra vold til tyveri også kan aflæses af det øgede antal tyverisager ved landstinget.

Gældssagerne skal også nævnes. Ikke fordi der på baggrund af vor viden om deres dominerende rolle ved første instans domstolene er noget overraskende i antallet, men fordi denne procentindsats tværtimod forekommer forbløffende lav; procentindsatsen er faktisk den laveste af alle undersøgte domstoles. Det vil med andre ord sige, at gældssager almindeligvis blev afgjort ved rådstueretterne og ved birke-, by- og herredstingene, muligvis fordi det store flertal af sager ikke drejede sig om store købmandshuses gældsætning, men om klatgæld på 2-4 skilling.

Endelig skal det noteres, at der ved landstinget også kan ses en markant tendens til at indstævne arvesager samt sager ang. skatter og afgifter. I forbindelse med skatte- og afgiftsagerne må det formodes, at disse især kom fra de landlige områder, hvor spørgsmål om indfæstnings-, landgilde- og tiendebetaling fra tid til anden affødte retssager.

Undersøgelsen af kongens retterting dækker

25. Den høje procentindsats i kategori 70: Varia skyldes, at registreringen er foregået på anden hånd, idet registrator O. N. Hofman-Bangs kategorier er bibeholdt.

26. Det skal dog bemærkes, at ved hjælp af Landstingets *tingbøger* bøger er det muligt at dække en del af denne lakune. Af økonomiske årsager var det dog umuligt at foretage denne registrering, da registreringen af Hofman-Bangs regest foregik.

27. Gustav Henningsen, Jens Chr. V. Johansen og Ditlev Tamm, »16.000 jyske domme: En sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs regest til Viborg Landstings dombøger 1569–1805«. *Fortid og nutid XXVIII* (1979), pp. 252–255.

28. En forordning af 14. maj 1636 forudsatte, at sandmands- og nævningetog i livssager bekræftedes ved landstingsdom. Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*. 4. oplag. København, 1969, p. 513.

alle årene fra 1537 til 1660 – men med visse lakuner. For at lette sammenligningen med Helsingør og Viborg landsting har vi ligesom for landstingets vedkommende konstrueret et mindre *sample* på 20 år for tidsrummet mellem 1615 og 1635 (Se bilag 1 og 2). Antallet af sager for disse år må bekræfte opfattelsen af, at det tilsyneladende pres på domstolene i Helsingør og ved Viborg landsting ikke alene skal ses i forbindelse med procesøkonomi. Der må have været et reelt pres på domstolene i det 17. århundredes første halvdel.²⁹ Der findes protokoller fra 121 år af tiden mellem 1537 og 1660, og godt 1/3 af alle de registrerede sager udspillede sig mellem 1615 og 1635. Tilliden til domstolenes evne til at løse de opståede konflikter kan næppe undervurderes.

Den slående forskel mellem de øvrige domstole og kongens retterting er, at denne domstol især behandlede økonomiske forhold; godt 3/5 af alle sagerne drejede sig om tvangsfuldbyrdelse, om gæld og om kontrakter. Gældssagernes meget store andel kan hovedsagelig tilskrives det forhold, at alle adelige gældssager indtil 1623 blev bragt for kongens retterting.³⁰ Året efter den nye gældsforordning kan der da også konstateres et skarpt fald i det årlige antal sager for denne domstol. Af de øvrige sager udgør arvesagerne flertallet, og også her var det naturligvis de adelige arvesager, der udgjorde den største del.

Bemærkelsesværdig er den lave andel af trolddomssager; dette til trods for at næsten 2/3 af de registrerede jyske trolddomsprocesser i det 17. århundrede udspillede sig i tidsrummet mellem 1618 og 1625.³¹ Kun 9 sager

kom for kongens retterting, og heraf skulle den ene under alle omstændinger indbringes for denne domstol, da den anklagede var den adelige Christenze Kruchow fra Aalborg. Dette forhold samt de relativt få sager vedrørende angreb på liv og legeme, hvoraf mange havde udspillet sig mellem adelige, er endnu et bevis på den respekt, der stod om landstingsdommernes afgørelser.³²

Af sammenligningen mellem de tre instanser fremgår det, at landstinget var den domstol, der behandlede straffesager. 28% af de sager, der kom for Viborg landsting falder inden for denne kategori, mens kongens retterting med 9% straffesager så godt som udelukkende behandlede borgerlige sager.

Mens det endnu er for tidligt at konkludere ang. borgernes respekt for de lokale dommers afgørelser,³³ kan der ikke herske tvivl om, at landstingsdommernes domme blev anerkendt. Inden for straffesagernes område må det hævdes, at landstingsdommerne afgjorde, hvad der var gældende retspraksis – og ikke dommerne ved kongens retterting.

På baggrund af de fremlagte undersøgelser kan der ikke påvises andet end voldsforbrydelsernes dominans; først når undersøgelserne strækkes ind i det 19. århundrede, kan et egentligt mønster dokumenteres.³⁴

Forskellen mellem købstæder og landsbyer er imidlertid påfaldende. Landsbyerne havde deres *bylag*, der for alle landsbyens indbyggere på nogle områder fungerede som en instans under herredstingene. Adskillige vedtægter foreskrev straffe for overfald og slags-

29. Bruce Lenman og Geoffrey Parkers teori om »reluctant litigators« i det tidlige moderne Europa taber således sandsynlighed, når det tænkes, at det ikke var billigt at føre en sag gennem alle tre danske retsinstanser. *Crime and the Law. The Social History of Crime in Western Europe since 1500*, eds. V. A. C. Gatrell, B. Lenman and G. Parker. London, 1980. p. 18ff.

30. Ole Fenger, »Adelsgældens Retsgrundlag« i Ole Fenger og Erling Ladewig Petersen, *Adel forpligter... Studier over den danske adels gældstjiftelse i 16. og 17. århundrede*. København, 1983, pp. 121–124.

31. Johansen, *Da Djævelen var ude...*

32. I 1942 skrev Hans H. Fussing i sin disputats *Herremænd og Fæstebonde. Studier i Dansk Landbrugshistorie omkring 1600*, p. 444: »landstingene søgte at dømme reteligt, men var tilbøjelige til at følge bønderne temmelig langt. Landsdommerne var ikke afhængige af deres standsfæller«.

33. Se Jens Chr. V. Johansen, »The Communication of Sentences from the King's Bench in Denmark 1537–1660: The Impact on the Local Judiciary«. *Kommunikation und Alltag in Spätmittelalter und früherer Neuzeit*, ed. Helmut Hundsbichler. Wien (under udgivelse).

34. Se note 16.

mål,³⁵ og det er klart, at den almindelige opfattelse var, at slagsmål burde pådømmes af *bylaget*.³⁶ Ligeledes indeholdt flere vedtægter forskrifter om, at ingen måtte stævne en nabo for en domstol, før sagen var blevet afgjort af *bylaget*; dette til trods for at *bylags*afgørelser om overfald og slagsmål systematisk blev afvist af de ordinære domstole som et overgreb på den kongelige domsmyndighed.³⁷

Købstæderne havde deres håndværkerlav med deres lavsting, som især dømte i interne sager mellem lavsbrødrene, deres koner, svende, læredrenge og tjenestefolk.³⁸ Det var som oftest småkævl og mindre skræmmydsler, der blev pådømt eller forligt for åben lade. Som en parallel til *bylags*vedtægternes forskrifter kan nævnes Slagelse smedelavs artikler fra 1469, der anførte, at »ingen må kære sin broder for borgmester, for fogeden eller nogen anden voldsmand, før han har køret det for sin oldermann«.³⁹ Efter enevælden greb myndighederne imidlertid afgørende ind mod lavenes domstole for at mindske deres indflydelse.

Hvilken rolle sognepræsterne har spillet på den sociale kontrols område, er knapt nok blevet berørt i Danmark.

Blandt flere problemer ved vurderingen af kriminalitetens omfang og af den sociale kontrol spiller begrebet *afstingning* en væsentlig rolle.

I januar 1638 havde Johane Laursdatter på Ø. Han herredsting i det nordvestlige Jylland udlagt Knud Simensen født i Sdr. Refs for at

være barnefar til det barn, hun havde født,⁴⁰ og at han havde lovet hende ægteskab.

I april 1638 vidnede Johane Laursdatter, at Knud Simensen havde begået lejemål med hende i bryggerset på Bratskov (Brovst sogn), mens hun var i Falk Gøye Falksens tjeneste. Ladegårdsfogeden Anders Lauridsen vidnede, at Johane Laursdatter som bryggerspige havde været betroet nøglerne til »miell och Malt Øll och brøed och Andet«.⁴¹

Falk Gøye Falksen beskyldte i juli 1638 Knud Simensen for lejemål, mens Johane Laursdatter havde været i hans tjeneste, og at det var sket »Vdi min gard Jnden mine Portek«.⁴² Knud Simensen indrømmede lejemålet, skønt han ikke mente, at det var sket i Falk Gøyes gård; men derefter tilføjede han, at han havde afsonet forseelsen hos sin husbond og lensmand. Knud Simensen fremlagde en seddel, der var skrevet af lensmanden på Aalborghus Gunde Lange: »Anno 1638 den 15 Aprielis haffer Knud Simensen ... afftinged sine Bøeder hoes mig for Johane Laursdatter hand haffer Belegedt«.

Af samme grund fandt han, at han burde frifindes for Falk Gøyes tiltale; det samme mente herredsfogeden Niels Eskesen, som i dommen kunne skrive, at da Knud Simensen havde aftinget bøden, »Ved ieg iche Anderledes der om at kiende end at forne Knud Simensen Jou Bøer foer welbyrdige Falck Giøes klagge quet att Werre«.⁴³

Falk Gøye kunne ikke stille sig tilfreds med denne dom, hvorfor han stævnedes den til Vi-

35. Poul Meycr, *Danske bylag. En fremstilling af det danske landsbystyre paa baggrund af retshistoriske studier over jordfælleskabets hovedproblemer*. København, 1949, p. 344.

36. *Ibid.*, p. 355.

37. *Ibid.*, p. 351.

38. Thomas Bloch Ravn, »Fra tømmermænd til lønarbejdere og kapitalister. Studier i det københavnske tømmerhåndværks historie under overgangen fra feudalisme til kapitalisme, med særlig vægt på udviklingen af mester-svend relationen og svendenes selvstændiggørelse med klasseskarakter i perioden ca. 1600 til 1812«. Hovedfagsspeciale i historie. Århus Universitet, 1980, pp. 30f.

Se også Thomas Bloch Ravn, »For åben lade«. *Skalk*, 1988:6, p. 22.

39. *Ibid.*, p. 24.

40. Beth Grothe Nielsen beskæftiger sig i sin licentiaafhandling »'Letfærdige qvindfolk'. Fosterdrab og fødsel i dølgsmål i retshistorisk belysning I-III« (Kriminalistisk Instituts Stencilserie Nr. 11, 1980) generelt med disse emner.

41. Landsarkivet for Nørrejylland, Ø. Han herredstingsprotokol 2. april 1638. (Mikrofilm 30391 på Rigsarkivet).

42. LAN, Ø. Han herredstingsprotokol 3. juli 1638.

43. *Ibid.*

borg landsting.⁴⁴ Landstingsdommerne fri-fandt i september herredsfogeden.⁴⁵

I 1639 var sagen nået frem til kongens ret-terting, hvortil Falk Gøye havde stævnet landstingsdommerne Erik Juel og Niels Krag. Falk Gøye mente, at han ifølge gårdsretten⁴⁶ skulle have haft del i bøden⁴⁷ på 12 rigsdaler.⁴⁸ Rettertinget stadfæstede landstingsdommen, da den var begrundet i forordningen og gårdsretten.⁴⁹

Men en gennemgang af lensregnskaberne fra Aalborghus len 1637–1639 viser ingen indbetaling af 12 rigsdaler til lensmanden på Aalborghus. For at vurdere kriminalitetens omfang er denne manglende indbetaling (dif-ferencen mellem den reelle kriminalitet og den retsforfulgte kriminalitet) et problem; er der tale om et mørketal af ukendte dimensio-ner?

Et og andet kunne tyde på, at det i recessen fastsatte bødebeløb er gået direkte i Gunde

44. Se Johansen, »The Communication of Sentences«, note 33.

45. LAN, Viborg Landstings tingbog 1638, 26.9.1638. »Saa epherdj dett befindes for her-ridtsfogden att haffue werid Wdj Rette lagt Knud Simensens hosbund bemelte Gundj Lange Wdgiffne zeddel det knud Simensen thil hannom som sin Rette herschab For samme leyer-moll haffuer afftingett och heridsfogden fordj haffuer knud Simensen frij kiend Wiide Wij Jchj Jmod den hans dom att sige eller Macteløs dømme«.

46. Gårdsretten § 18: Hvo som beligger kvinde eller møe, dend som er betroit til at bere hos-bondens eller høstruens nøgle enten til øl, mad, kleder, pendinge eller andet, som hos-bonden eller høstruen ville hafve forvarit, da straffis hand der fore som en obenbare tiuf, om de tiene bode i gaarden samæn.

47. Forordning om løssagtighed 12. oktober 1617, § 1: de, som sig icke egtendis vorder, skulle i lige maader staa obenbare skrift, och der foruden skal hand udgifue til sit herskaf tolf rigsdaller och hun sex rigsdaller.

48. Falk Gøye mente, »det Bøder hand med de 12 Rixdaler efter wores forordning for Leyer Wi-ede och beleggelsemaall till sin Rette Øffrig-ghed tilkommer, att Vdgiffue, icke kand cassere eller fratage hannem den Rettighed, som ad-elen langsommelig tid effter Gaardsretten for beliggelsemaall Vdj deres Brød och thieneste er efterfuld«. Rigsarkivet, Kongens Retter-ting, Herredagsdombog 1639, fol. 600v–602r.

49. Ibid.

Langes lomme; og hvis det er korrekt, rokkes der således ved Poul Johs. Jørgensens an-tagelse om, at aftingning regelmæssigt vir-kede som en *strafformildelse*.⁵⁰ Til gengæld viser en gennemgang af det udgivne lensregn-skab fra Koldinghus 1610–11, at aftingninger er blevet indført i sagefaldsregistret.⁵¹ Ganske vist er kun et af de 100 indførte sagefald be-tegnet som aftingning, men blot den kends-gering, at det medtages, betyder, at mørke-tallet måske alligevel ikke er så stort.⁵²

Men aftingningen havde naturligvis fritaget Knud Simensen for at stå offentlig skrifte; og denne side af sagen – at de skyldige undgik at få sat en plet på deres ære – kunne også få bønderne til at hidse sig op over aftingninger. Laale Jensen fra Simmerbølle på Langeland sagde en søndag uden for kirken til tre andre bønder: »Gid dieffuellen fær i dig. Jeg haffuer Jnngenn Erter stollett«, hvortil Oluf Madsen Bay fra Biskopstorp kun kunne svare: »Ja haffde du iche Tinningent for dem daa kunne du kommet till att sige Ney derfor«. ⁵³

Hele det beskrevne sagsforløb om Johane

50. Artikel af Poul Johs. Jørgensen, *Salmonsens Konversationsleksikon*. København, 1915.

Jørgensen skriver p. 286 om aftingning, at det var det »forhold, at en forbyrder, enten uden foregående dom eller efter at en sådan var faldet, enedes med vedkommende øvrighed om til soning af straffeskylden at erlægge en sum penge eller en anden ydelse af økonomisk natur«.

51. *Koldinghus Lens Regnskab 1610–11*, udgivet ved Birgitte Dedenroth-Schou i samarbejde med Anemette S. Christensen. København, 1984, pp. 115–127.

52. Lensregnskabsseksperten Thelma Jexlev oply-ser, at glosen »'aftinget' både bruges om be-løb, som er aftalt med fogeden for at undgå egentlig retsforfølgning, og beløb, der kommer overens om som følge af en dom«. Thelma Jexlev, »Lensregnskaberne sagefaldsregistre. Kan de bruges til en vurdering af retspraksis i det 16. og 17. århundrede?«. *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*, eds. Grethe Christensen e.a.. København, 1984, p. 169.

Kun en nøje gennemgang af lensregnskaber-nes sagefaldsregistre kan afsløre, hvilken rolle aftingningernes mørketal spiller for vurderingen af kriminalitetens omfang.

53. Rigsarkivet, Herredagsdombog Nr. 43, fol. 517r.

Laursdatters lejermål på Bratskov og de stjålne ærter på Langeland giver dog også anledning til nogle overvejelser om *Det nære ting*.⁵⁴ Vi har tidligere søgt at antyde,⁵⁵ at mulighederne for at anvende by-, birke- og herredstingsprotokollerne i Danmark til statistiske formål ikke var så dårlige endda – sammenlignet med udlandet. Tinget blev sat hver uge, og der var aldrig frygtelig langt til tingstedet. Så hvis en kvinde eller en mand var blevet banket i hovedet med en sten i et slagsmål onsdag aften, var muligheden til stede for, at tinget blev sat om torsdagen, og gerningsmanden kunne derved hurtigt bringes for retten.

I august 1500 vidnede bønderne ved Aale birketing, der lå til Vitskøl kloster, at hvis man havde været udsat for vold, skulle den skadelidte den første tingdag derefter sigte skadevolderen på tinge, ellers ville den skadelidte miste sine rettigheder.⁵⁶ Denne fremgangsmåde kunne kun være effektiv, hvis tinget var *nært* såvel i rum som i tid.

Denne vished om rettens nærhed spillede en overordentlig stor rolle for, at domstolene blev benyttet i det omfang, de blev. Domstolene var også meget brugerorienterede med den anvendte akkusatoriske procedure, stokkemænd og den hyppige benyttelse af nævninger; retten blev ikke opfattet som noget fjernt og utilnærmeligt med et andet sprog. Det kan derfor ikke undre, at selv mindre uoverensstemmelser blev slæbt for retten såvel som den ringeste gældssag.⁵⁷

Men var tinget alligevel så nært, når muligheden for afdømmelser eksisterede? I det 17. århundredes første halvdel taler det forbløf-

fende høje antal sager for, at befolkningen opfattede tinget som meget nært; at tingene i slutningen af århundredet af flere årsager muligvis blev fjernere, er langt fra utænkeligt.

Blandt resultaterne af denne sammenligning bør fremhæves, at der er konstateret et reelt arbejdspres på domstolene i det 17. århundredes første halvdel. Danskerne benyttede således domstolene som den sociale arena for deres konfliktløsninger. Landstingene var de domstole, der behandlede straffesager, mens kongens retterting så godt som udelukkende behandlede borgerlige sager. I det mindste for de jyske landstingsdommere bør den respekt, der har stået om deres afgørelser, stærkt understreges.

Påvisningen af *afdingninger* og faldet i antal sager ved domstolene rejser nogle spørgsmål ang. muligheden for at vurdere kriminalitetens omfang. På den anden side viser det blot de anvendelsesmuligheder, der ligger i en intensiv udnyttelse af alt brugbart materiale, der indeholder oplysninger til belysning af kriminalitetens og den sociale kontrols udvikling – måske stadig især dombogsmaterialet.

IV. Retsinformatik

Til slut skal der vendes tilbage til et af de spørgsmål, der blev omtalt i det indledende afsnit om rettertinget. Det drejer sig om kommunikationen af domme fra rettertinget til underinstanserne.

I april 1646 blev en af de domme, Jørgen Seefeldt, der var landstingsdommer på Sjælland, havde afsagt, underkendt af kongens retterting. Det skete ikke, som denne domstol påpegede, fordi Jørgen Seefeldt ikke havde dømt ifølge loven og forordningerne, men fordi han blot havde idømt nogle personer bøder, som havde overfaldet nogle andre – og ikke idømt dem en fængselsstraf.⁵⁸

Jørgen Seefeldt var altså landstingsdommer, og ifølge det danske appelsystem var han blevet stævnet til kongens retterting af

54. Johansen, Jens Chr. V., »At lade nåde gå for ret...«. (*Norsk Historisk Tidsskrift*, 1991:2, p. 165–169.

55. Ibid.

56. Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediiævalis, Series Secunda, udgivet ved William Christensen. København, 1928–1939. 21. august 1500, nr. 9151.

I 1499 forfulgte Karine Løllis i Malmø *straks* sin klage for magistraten og byfogeden, da hun var blevet bestjålet af to mænd, der havde boet natten over hos hende. Ibid, 29. april 1499, nr. 8798.

57. Johansen, »At lade nåde gå for ret«, p. 168f.

58. RA, Herredagsdombog Nr. 46, fol. 550v–553r.

den part, der havde tabt en sag ved hans landsting. Den tabende part kunne have stævnet alle, der havde været indblandet i retssagen, men det forekom enklest at stævne landstingsdommeren, så han kunne forsvare sin dom.⁵⁹

Skønt denne sag illustrerer det spørgsmål, der skal behandles i det følgende, er den dog ikke helt dækkende, eftersom hovedpersonerne er birke-, by- og herredsfogederne. Hvordan vidste disse dommere, hvorledes de skulle afsige en korrekt dom på et tidspunkt, da *Højesteretstidende* endnu ikke var begyndt at udkomme?

Selv om love og forordninger allerede i det 15. århundredes anden halvdel begyndte at blive offentliggjort ved birke-, by- og herredstingene,⁶⁰ indebar det ikke, at dommerne per automatik fulgte disse love eller forstod hensigten med disse. Også i vore dage fortolker den danske Højesteret, den amerikanske *Supreme Court* og den franske *Cour de cassation* lovenes ånd.

Hvorledes blev disse oplysninger bragt fra den højeste domstol til de lokale dommere i andre europæiske lande? I England skete det overhovedet ikke; mellem 1550 og 1650 forsvandt appeller i straffesager i det store og hele fra det juridiske system.⁶¹ I Tyskland måtte de lokale dommere læse om udvalgte sager fra *Reichkammergericht*, når disse blev offentliggjort.⁶² I Frankrig afgjorde de forskellige *Parlements* ikke bare, om den korrekte procedure var blevet fulgt – de gennemgik hele

sagen påny. Den endelige kendelse blev givet til kende gennem en *arrêt*, og en kopi blev sendt til den domstol, hvorfra sagen var blevet indbragt. I de sager, hvor denne *arrêt* udtrykte en principiel holdning, blev kopier fordelt til alle kongelige domstole og offentligtgjort i landsbyerne.⁶³

Den praksis, der blev fulgt i Danmark var således meget anderledes end i de vigtigste europæiske lande, og den er muligvis også begrænset til kun at gælde for Danmark, men selv om dette skulle være tilfældet, er det betydningsfuldt set i et sammenlignende europæisk retshistorisk mønster.

I Danmark blev birke-, by- og herredsfogeder regelmæssigt stævnet til kongens retterting sammen med landstingsdommerne. Denne praksis synes nært knyttet til udviklingen af et almindeligt appelsystem i Danmark; tabellerne giver følgende billede (se bilag 3).

Appelsystemet fik fast form i slutningen af 1560'erne, da mellem 10 og 20% af alle sager gik fra første instans domstolene til kongens retterting. Men det endelige gennembrud kom i 1626; fra det år kom mellem 25 og 50% af sagerne til kongens retterting fra et birke-, by- eller herredsting. Nogle år tidligere begyndte man også at stævne fogederne sammen med landstingsdommerne.

Allerede i det 16. århundrede var fogederne blev stævnet, skønt der var nogen tvivl m.h.t. den procedure, der skulle følges. I august 1575 meddelte en foged kongens retterting, at *han* ikke skulle stævnes sammen med landstingsdommeren, eftersom hans dom var blevet bekræftet ved landstinget.⁶⁴ I juni 1582 påpegede kongens retterting, at det ikke var nødvendigt at stævne landstingsdommeren, når den foged, hvis dom var blevet bekræftet af landstingsdommeren, blev stævnet.⁶⁵ Men i løbet af det 17. århundrede forsvandt forvirringen, og i 1643 beklagede den ene part sig ovenikøbet over, at fogeden ikke var blevet stævnet.⁶⁶

63. Denne praksis er beskrevet i et brev fra Alfred Soman af 26. januar 1989.

64. RA, Herredagsdombog Litra E, fol. 140v.

65. RA, Herredagsdombog Nr. 11, fol. 13r.

66. RA, Herredagsdombog Nr. 45, fol. 30v.

59. Ditlev Tamm, *Lærebog i dansk retshistorie*. København, 1989, p. 84 og Ditlev Tamm, *Retshistorie*. København, 1990, p. 94.

60. Peter Blume, *Fra tale til data. Studier i det juridiske informationssystem*. København, 1989, p. 111. Det er forholdsvis nyt at betragte det juridiske system ud fra en kommunikations-synsvinkel, og Peter Blume valgte i sin disputats udelukkende at behandle den juridiske kommunikation i forbindelse med love og anordninger, p. 33.

61. J. H. Baker, »Criminal Courts and Procedures at Common Law 1550–1800«. *Crime in England 1550–1800*, ed. J. S. Cockburn. Princeton, 1977, p. 18.

62. Denne oplysning har vi modtaget gennem samtaler med dr. Dagmar Unverhau og dr. Wolfgang Wagner.

Det er bemærkelsesværdigt, at ingen af de stævnedede fogeder nogen sinde blev afæsket deres opfattelse om en sag. Muligvis var det slet ikke nødvendigt, byfogeden fra Nakskov fremlagde nemlig i en sag fra maj 1653 en skriftlig redegørelse;⁶⁷ dommerne ved kongens retterting kunne altså, når det var nødvendigt, inddrage skriftligt materiale i en ellers mundtlig procedure.⁶⁸ Kun en enkelt gang møder man en mundtlig erklæring: i 1643 havde magistraten i Odense sendt en fuldmægtig, og han mente, at der skulle gøres noget. Derfor udtalte han, at magistraten havde dømt korrekt – «med dierris domb Jnngen Wrett giortt».⁶⁹

Årsagen til, at fogederne blev stævnet til kongens retterting, skjuler sig i mørket. Det kan næppe skyldes, at et urimeligt højt antal domme fra birke-, by- eller herredstingene blev ændret af rettertinget. Ser man på det totale antal domme fra 1615 til 1635, finder man før 1626 kun to sager, hvor første instans afgørelsen blev ændret af dommerne ved kongens retterting. Efter 1630 stiger antallet, men dog ikke alarmerende. Under 25% af fogedernes domme blev ændret.⁷⁰

67. RA, Herredagsdombog Nr. 51, fol. 527v.

68. Se ovenfor, p. 79.

69. RA, Herredagsdombog Nr. 45, fol. 359r.

70. Skønt det før 1751 er tvivlsomt, om der kan skelnes klart mellem straffesager og borgerlige sager, cf. Johansen et Stevnsborg, »Hasard ou myopie. Réflexions autour de deux théories de l'histoire du droit«, p. 617, kan man alligevel gøre et forsøg. Resultatet er, at straffesager oftere end borgerlige sager medførte, at fogederne blev stævnet. Mellem 1615 og 1635 blev fogederne stævnet i 39% af straffesagerne mod kun i 5% af de borgerlige sager. Det skete især i sager ang. angreb mod liv og legeme og i trolddomssager; i disse sidstnævnte sager var der stævnet fogeder i to-trediedele af sagerne.

71. Det er muligt for Jyllands vedkommende at nå frem til antallet af første instans afgørelser, der blev ændret af landstingsdommerne, cf. Henningsen, Johansen og Tamm, »16.000 jyske domme«; men denne undersøgelse er endnu ikke blevet foretaget.

72. RA, Herredagsdombog Nr. 36, fol. 133v–134r.

Ingen love eller forordninger krævede, at fogederne skulle stævnes. Denne praksis kan således have sin oprindelse i et ønske om at få skabt mere enhedspræg over afgørelserne, eller landstingsdommerne kan have udtrykt over for kongens retterting, at landstingene måtte ændre for mange første instans domme.⁷¹

Kongens retterting mødtes en – nogle gange to – gange om året. Man skal næppe forvente, at fogederne forlod København, når deres egen sag var blevet afgjort. De blev sikkert og lærte fra de andre sager, samtidig med at de havde mulighed for at diskutere med deres kolleger. Det kan have været meget afgørende for ønsket om at skabe enhed i domsafsigelserne.

Desværre har vi ikke et udsagn fra en birke-, by- eller herredsfoged, der havde lært noget ved at få en af sine domme underkendt af kongens retterting, men landstingsdommeren fra Skåne hentydede i 1633 til en af hans domme, kongens retterting havde underkendt i 1632.⁷² Det samme har fogederne også gjort.

V. Afslutning

Skønt tre af de længste serier registrerede retssager i hele verden er blevet konstrueret i Danmark, har interessen for at benytte disse serier ikke stået mål med den interesse for historisk kriminologi, der findes i andre lande, f.eks. i Norge og Sverige.

Uden at gå i detaljer med en undersøgelse af kriminaliteten i et enkelt sogn eller af en enkelt forbrydelsestype, har vi ved at gå på tværs af retssagerne vist de muligheder, der ligger i at anvende dette meget store materiale. Anvendelsesmulighederne er mangfoldige.

Bilag 1

Sagtypologiens kategorier

01: Retspleje
02: Tvangsfuldbyrdelse
03: Anholdelse og fængsling
10: Angreb mod liv og legeme
11: Fosterdrab
12: Fredsbrud
13: Tyveri m.v.
14: Forbrydelser mod kønssædeligheden
15: Ildspåsættelse og brand
16: Trolddom
17: Ærekrænkelser
30: Umyndighed, børn m.v.
31: Forsørgelse
32: Tjenesteforhold
33: Dødsfald
34: Ægteskab
35: Arv og skifte
36: Jord, mark m.v.
37: Hegn m.v.
38: Skov
39: Veje, broer, vandløb m.v.
40: Huse og bygninger
41: Hævd og besiddelse
42: Pant
43: Gæld
44: Køb og salg
45: Enkelte kontraktforhold
46: Skadeserstatning
47: Penge m.v.
48: Landsbyforhold m.v.
49: Korn og afgrøder m.v.
50: Husdyr m.v.
51: Bønder, fæste m.v.
60: Afgifter og ydelser
61: Kirkelige forhold
62: Offentlig myndighed
63: Militærvæsen m.v.
64: Handel og håndværk
65: Fiskeri og søfart
66: Undervisning og oplysning, læger og helbredere
70: Varia

Bilag 2

	Helsingør		Falster
	1612–1629	1680–1705	1680–1705
	Antal sager		
1:	267	403	30
2:	54	76	9
3:	10	10	1
10:	461	173	30
11:	2	5	8
12:	118	98	20
13:	152	49	18
14:	102	21	116
15:	1	3	3
16:	21	1	10
17:	385	191	79
30:	61	46	10
32:	50	10	60
33:	2		2
34:	15	16	5
35:	119	142	33
36:	15	8	26
37:	7	12	24
38:	6	4	123
39:	11	20	2
40:	55	34	48
41:	21	44	9
42:	242	59	11
43:	4.210	839	1.093
44:	69	198	32
45:	336	564	50
46:		3	3
47:	128	361	5
48:			11
49:	1	1	17
50:	13	13	16
51:		3	148
60:	214	151	266
61:	47	13	15
62:	8	13	1
63:	2	5	2
64:	131	127	38
65:	69	33	5
66:	5	3	1
70:	108	46	12
I alt	7.518	3.798	2.392

Bilag 3

	Viborg Landsting 1616-1636	Kongens Retterting 1615-1635	Appellerede sager					
	Antal sager		År	Sager	Appeller	%	Foged	%
1:	189	81	1537	233	1	0,4		
2:	105	364	1538	21				
3:	16	6	1539	56	1	1,7		
10:	931	56	1540	63	1	1,5		
11:	8	1	1541	23	1	4,3		
12:	109	16	1542	61	1	1,6		
13:	191	38	1543	9	1	11,0		
14:	79	24	1544					
15:	2	2	1545	17	1	5,8		
16:	404	9	1546	97	5	5,1		
17:	273	79	1547	99	2	2,0		
30:	134	27	1548	15	2	13,0		
31:	6		1549	57	1	1,7		
32:	38	3	1550	19				
33:	88	2	1551	35	2	5,7		
34:	45	8	1552	104	4	3,8		
35:	389	100	1553	69	4	5,7		
36:	332	4	1554	64	2	3,1		
37:	91	16	1555	34	2	5,8		
38:	135	24	1556	19	1	5,2		
39:	40	14	1557	53	1	1,8		
40:	190	13	1558	114	6	5,2		
41:	101	96	1559	23				
42:	71	43	1560	29	1	3,4		
43:	1.250	605	1561	35	2	5,7		
44:	197	88	1562	15	1	6,6		
45:	104	439	1563					
46:	20		1564	2				
47:	116	39	1565	1				
48:	34	2	1566					
49:	108	6	1567	15	3	20,0		
50:	125	2	1568	32	4	12,5		
51:	125	22	1569	25	6	24,0		
60:	322	48	1570	23	4	17,3		
61:	121	21	1571	6	1	16,6		
62:	11	6	1572	37	6	16,2		
63:	59	17	1573	48	10	20,8		
64:	99	15	1574	36	2	5,5		
65:	80	26	1575	9	5	17,2	1	20,0
66:	8		1576					
70:	444	4	1577	1				
I alt	7.200	2.356	1578	26	4	15,3		
			1579					
			1580					
			1581	1				
			1582	36	4	11,1	1	25,0
			1583					
			1584	32	6	18,7		
			1585					
			1586	34	7	20,5	2	28,5
			1587					
			1588					
			1589	39	8	20,5	2	25,0
			1590	55	12	21,8		

År	Sager	Appellerede sager			
		Appeller	%	Foged	%
1591	36	8	22,2	1	12,5
1592	42	6	14,2		
1593	23	3	13,0	1	33,3
1594	24				
1595	57	7	12,2	1	14,2
1596	45	4	8,8	2	50,0
1597	5				
1598	54	6	11,1		
1599	37	6	16,2		
1600					
1601					
1602	52	3	5,7		
1603	61	2	3,2	1	50,0
1604	67	6	8,9	1	16,6
1605					
1606	55	1	1,8		
1607					
1608	99	21	21,2	11	52,3
1609	16				
1610	79	4	5,0		
1611	1				
1612					
1613	110	6	5,4		
1614					
1615	113	11	9,7	5	45,4
1616	121	4	3,3	1	25,0
1617					
1618					
1619	96	16	16,6	4	25,0
1620					
1621	151	23	15,2	9	39,1
1622	228	21	9,2	6	28,5
1623	333	10	3,0	2	20,0
1624	109	18	16,5	8	44,4
1625					
1626	152	40	26,3	10	25,0
1627	47	18	38,2	9	50,0
1628	30	8	26,6	6	75,0
1629	4	1	25,0		
1630	217	58	26,7	25	43,1
1631	160	53	33,1	21	39,6
1632	153	75	49,0	20	26,6
1633	160	69	43,1	21	30,4
1634	2	1	50,0		
1635	230	119	51,7	45	37,8
1636	180	91	50,5	14	15,3
1637					
1638					
1639	168	89	52,9	13	14,6
1640	128	70	54,6	8	11,4
1641	151	68	45,0	13	19,1
1642	74	30	40,0	5	16,6
1643	125	57	45,6	13	22,8
1644					
1645					
1646	171	81	47,3	31	38,2

År	Sager	Appellerede sager			
		Appeller	%	Foged	%
1647	110	58	52,7	32	55,1
1648					
1649	218	109	50,0	35	32,1
1650	206	79	38,3	25	31,6
1651	150	59	39,3	25	42,3
1652	11	3	27,2		
1653	313	173	55,2	50	28,9
1654	4	3	75,0		
1655	269	125	46,4	39	31,2
1656	134	51	38,0	13	25,4
1657	1				
1658					
1659	10				
1660	3				

Hvor befinder arkivalierne sig?

I Rigsarkivet finder vi protokollerne fra kongens retterting i en i det store og hele ubrudt række fra 1537 til 1660 sammen med voteringerne fra 1623 samt fra Højesteret fra 1662 til 1699. Højesterets protokoller fra det 18. århundrede er desværre gået tabt, men dette tab erstattes af en overleveret række med voteringer, indtil protokollerne genfindes fra 1794.

De øvrige arkivalier med straffesager må findes i de forskellige landsarkiver samt i Københavns Stadsarkiv.

Følgende »Foreløbige arkivregistraturer udgivet af Landsarkivet for Sjælland m.m.«, der behandler første instans domstole, letter eftersøgningen:

- Falsterske retsbetjentarkiver indtil 1919 (1964)*
- Lollandske retsbetjentarkiver indtil 1919 (1964)*
- Bornholmske retsbetjentarkiver indtil 1919 (1965)*
- Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919:*
  - Gl. Københavns amt (1966)
  - Frederiksborg amt I (1968)
  - Præstø amt (1970)
  - Gl. Roskilde amt (1971)
  - Sorø amt I (1972)
  - Sorø amt II (1973)
  - Holbæk amt (1973)

Frederiksborg amt II (1974)
Københavnske politi- og domsmyndigheder I-II (1975–1976)

Sjællandske rådstuearkiver indtil ca. 1868. Frederiksborg amt I (1971), der også indholder arkiverne fra *rådstueretten* i Helsingør. Med hensyn til de andre *rådstueretter* på Sjælland findes der en upubliceret *Registraturer til rådstuearkiverne III*.

Sjællands landsting findes i *Landstings- og kommissionsdomstolsarkiver* (1976).

Fængselsarkiverne søges i *Ældre fængselsarkiver fra København og Møn*.

For Fyns vedkommende er hjælpemidlet den generelle *Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse* (1970), der pp. 12–37 indeholder en oversigt over »retsbetjentarkiver« før 1919.

Se endvidere for *rådstuerettens* vedkommende *Magistratsarkiver indtil 1868 i Landsarkivet for Fyn* (1973).

Arkiverne for fængslerne i Odense og Nyborg kan også findes i Landsarkivet for Fyn.

Landsarkivet for Nørrejylland rummer den mest komplette serie af landstingsprotokoller, der strækker sig fra 1569 til 1805, da denne domstol blev afløst af *Landsoverretten*. De tidligste protokoller er dog næsten ikke til at læse. Især protokollerne fra det 17. århundrede indeholder mange oplysninger, mens mængden for det 18. århundredes vedkommende er noget mindre.

Meget få første instans protokoller fra det 16. og første halvdel af det 17. århundrede er bevarede; fra omkring 1650 bliver dækningen bedre.

Arkiverne fra fængslet i Viborg findes også i Landsarkivet for Nørrejylland.

Den mest anvendelige arkivregistratur er *Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse I* (1980); se pp. 120–121 m.h.t. *landstinget*, pp. 122–203 for *birke-, by- og herredstingene* og pp. 227–244 for *rådstueretterne*.

Den sydligste del af Danmark dækkes af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele med hjælpemidlet *Foreløbige arkivfortegnelser: Nordslesvigske retsbetjentarkiver* (1976) og *Foreløbige arkivfortegnelser: De ældre nordslesvigske byarkiver* (1979).

Dele af arkiverne for Københavns politi

(indtil 1771) befinder sig i *Københavns Stadsarkiv* på samme måde som de eksisterende protokoller fra *byfogeden* og *rådstueretten* sammen med lister over bøder betalt til Magistraten.

Der findes en ekstremt kortfattet registratur over *rådstueretten* og dele af politiets arkiver i *Historiske meddelelser om København* 1974.

Udgivelser

Kilder

Aasum herreds tingbøger 1640–1648, eds. Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup. København, 1956–1982.

Danske domme 1375–1662. De private domssamlinger I–VIII, ed. Erik Reitzel-Nielsen under medvirken af Ole Fenger. København, 1978–1987.

Det Kgl. Rettertings domme og Rigens forfølgninger fra Christian III's tid, I–II, ed. Troels Dahlerup. København, 1959/1969.

Herlufsholm Birks tingbøger 1616–1619 og 1630–1633, ed. Karen Marie Olsen. København, 1954–1979.

Helsingør stadsbog 1549–1556 og 1554–1555, 1559–1560 og 1561–1565, eds. Erik Kroman og Karen Hjorth. København, 1971–1981.

Malmø rådstueprotokol 1503–1548 og stadsbog 1549–1559, eds. Erik Kroman og Einar Bager. København, 1965–1972.

Malmø tingbøger 1577–1583 og 1588–1590, eds. Leif Ljungberg og Einar Bager. København, 1968.

Ribe rådstuedombøger 1527–1576 og 1580–1599, ed. Erik Kroman. København, 1974.

Skast herreds tingbøger 1636–1640, ed. Poul Rasmussen. København, 1954–1980.

Sokkelund herreds tingbøger 1621–1622 og 1624–1637, eds. Ole Karup Pedersen, Poul E. Olsen og Karen Marie Olsen. København, 1957–1985.

Viborg landstings dombøger 1616. Sagsreferater og domskonklusioner, ed. Poul Rasmussen. Viborg, 1965.

Viborg landstings dombøger 1617A og 1617B–C. Udtog af dommene, ed. Poul Rasmussen. Viborg, 1971–1980.

Viborg landstings dombøger 1618A, B og C. Udtog af dommene, ed. Poul Rasmussen. Viborg, 1981.

Viborg landstings dombøger 1616–1618. Juridisk oversigt, sted og personregistre, ed. Poul Rasmussen. Viborg, 1984.

For den geografiske udstrækning af de enkelte retskredse se:

Frandsen, Karl-Erik (ed.): *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660, I–II*. København, 1984.

Litteratur

- Fenger, Ole. »Processen i Danske Lov«. *Danske og Norske Lov i 300 år*, ed. Ditlev Tamm. København, 1983. Pp. 417–445.
- Henningsen, Gustav, Jens Chr. V. Johansen og Ditlev Tamm. »16.000 jyske domme. En sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs register til Viborg landstings dombøger 1569–1805«. *Fortid og nutid XXVIII* (1979), pp. 240–270. (English summary).
- Hvidtfeldt, Johan. »De danske landstingsarkiver«. *Fortid og nutid XIX* (1954–56), pp. 274–280.
- Jørgensen, Harald. *Thi kendes for ret. Studier i de civile københavnske domstoles historie i perioden ca. 1660 til 1919*. København, 1980.
- Jørgensen, Harald. *Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970*. København, 1985.
- Knudsen, Hans. »De danske Raadstueprotokoller og Tingbøger«. *Fortid og nutid XV* (1943), pp. 73–90.
- Koch, Henning. »Politimyndighedens oprindelse (1681–1684). Organisation og beføjelser«. *Historisk Tidsskrift* 82 (1982), pp. 27–56. (English summary).
- Johansen, Jens Chr. V. og Henrik Stevnsborg. »Herom findes intet i Danske Lov'...Om brugen af Danske Lov på Falster og i Helsingør«. *Danske og Norske Lov i 300 år*, ed. Ditlev Tamm. København, 1983. Pp. 179–205.
- Johansen, Jens Chr. V. og Henrik Stevnsborg. »16.900 retssager. Om retsarkiver, sagtypologi og procesøkonomi«. *Fortid og nutid XXXII* (1985), pp. 100–113.
- Johansen, Jens Chr. V. og Henrik Stevnsborg. »Hasard ou myopie. Réflexions autour de deux théories de l'histoire du droit«. *Annales E.S.C.* 41 (1986), pp. 601–624.
- Johansen, Jens Chr.V. »Elsinore and Falster 1680–1705: a comparative study of rural and urban crime«. *Social History* 15 (1990), pp. 92–105.
- Johansen, Jens Chr.V. »At lade nåde gå for ret...« (*Norsk*) *Historisk Tidsskrift* 1991:2, pp. 165–169.
- Lebech, Mogens. »Jyllands gamle Retskredse«, *Jyske Samlinger* V:2 (1936). Pp. 145–344.
- Løgstrup, Birgit. *Dommer og administrator. Herredsfogden 1790–1868*. København, 1982.
- Stevnsborg, Henrik. »Aims and Methods of the Official Campaign against Prostitution in København 1769–1780«. *Scandinavian Journal of History* 6 (1981), pp. 207–227.
- Stevnsborg, Henrik. »Fra den store Udfejlsesfest til Tømmerstrejken: Om førindustriel, folkelig protest i København i sidste halvdel af det 18. århundrede«. *Fortid og nutid XXVIII* (1980), pp. 570–599.
- Stevnsborg, Henrik. »For 'at fremme og oprettholde den fuldkomne borgersikkerhed': Om oprettelsen af Københavns Politiret i 1793«. *Politi-historisk Selskabs Årsskrift* 1981, pp. 21–44.
- Stevnsborg, Henrik. »Fra »samfundets« til »statens« strafferetspleje«. *Kriminalistisk Instituts Stencilserie* Nr. 13, 1981.
- Stevnsborg, Henrik. »'Samfundets' og »statens« strafferetspleje. Lovgivning og praksis i københavnske prostitutionssager i slutningen af det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede«. *Historisk Tidsskrift* 82 (1982), pp. 1–26. (English summary).
- Stevnsborg, Henrik. »'Tak Gud min søn, at du ikke kom for Riberret'. Retspleje i Ribe 1590–1594«. *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*, eds. Grethe Christensen et al. København, 1984. Pp. 205–233.
- Ørberg, Paul G. »Tingbøger og retsbetjentarkiver. En arkivhistorisk studie«. *Arkiv* 6 (1977).

Fortidsformidler, men hvordan?

En analyse af det billede, de kulturhistoriske museumsudstillinger tegner af fortiden

Af Else Mølgaard og Ole Schou Vesterbæk

En af de mange opgaver, et kulturhistorisk museum har, er at formidle viden om vores fortid, om dansk kulturhistorie. Denne formidling foregår for en stor del gennem museets udstillinger – et medie, der rummer mange muligheder, men som samtidig er både vanskeligt og krævende. I museumsverdenen bruges der da også betydelige ressourcer på at planlægge og frem for alt etablere disse udstillinger.

Det kan derfor undre, at diskussionen om museumsudstillinger sjældent udmunder i en samlet kvalificeret bedømmelse. Tit vil en udstilling og dens indhold blot blive beskrevet med overordnede adjektiver som »flot«, »spændende«, »smuk« o.s.v. Tilsyneladende eksisterer der ikke et begrebsapparat på linie med det, teaterkritikere og kunstudstillingsanmeldere anvender, til beskrivelse af museumsudstillinger.

Disse overvejelser udgør en del af baggrunden for det speciale, som denne artikel bygger på, og som rummer en struktureret undersøgelse af en række kulturhistoriske museers udstillinger. Undersøgelsens formål var at vurdere og beskrive det billede, udstillingerne tegner af fortiden, og den omfattede derfor

også udviklingen af et delvist nyt begrebsapparat til brug i denne vurdering.

Undersøgelsen forekom relevant på flere måder. For det første fordi det, set fra et fagligt synspunkt, må være væsentligt at evaluere en tolkning af fortiden, uanset i hvilket medie den forekommer. Og dernæst fordi undersøgelsens objekt – de kulturhistoriske museer – indtager en særstilling inden for fortidsformidlingen. De er den eneste instans, der forpligter sig til at udføre en sådan formidling, og som modtager en betydelig offentlig støtte til denne virksomhed.

Den praktiske undersøgelse

Undersøgelsen bygger på en detaljeret gennemgang af 21 danske museers i alt 35 permanente udstillinger foretaget i december 1989. De undersøgte museer var alle kulturhistoriske special- eller lokalmuseer. De blev udvalgt på baggrund af en række kriterier, der sikrede, at de grundlæggende havde de samme forudsætninger for deres formidlingsarbejde. Kriterierne omfattede bl.a. krav til, at museet modtog statstilskud, og til at det både havde en faguddannet heltidsbeskæftiget leder og fuldtidsbeskæftiget teknisk personale.

Det, der til daglig betegnes »museets udstilling«, består ofte af op til mange mindre udstillinger, som hver for sig kan omhandle vidt forskellige emner. Undersøgelsens enhed, »en udstilling«, blev derfor defineret som den del af museets samlede udstilling, der udgør en afgrænset emne- eller tidsmæssig enhed.

Mange selv mindre museers samlede udstilling er ofte temmelig omfattende, og det var derfor ikke altid muligt at undersøge hele udstillingsudbudet på et museum. I stedet

* Else Mølgaard, f. 1960, museumsinspektør, cand.phil.

* Ole Schou Vesterbæk, f. 1962, cand.mag.

Specialet, som denne artikel bygger på, hedder »I gamle dage... – en undersøgelse af de kulturhistoriske museumsudstillingers fortidssyn« (Else Mølgaard og Ole Schou Vesterbæk, Københavns Universitet 1991). Specialet kan lånes på Museologisk Bibliotek, Brede.

En stor del af fotografierne i artiklen er taget på Aalborg Historiske Museum. Dette skyldes, at vi havde let tilgang til dette museum, og det skal understreges, at tilsvarende situationer vil kunne findes på mange andre museer.

tilstræbtes det, at der blev undersøgt lige meget på alle museer. For at gøre undersøgelsen så aktuel som muligt var det fortrinsvis de nyeste dele af den samlede udstilling, der blev undersøgt.

Undersøgelsens sigte

Undersøgelsens sigte var som nævnt at beskrive og vurdere det billede, de kulturhistoriske museumsudstillinger tegner af fortiden, og som deres beskuere konfronteres med. Udstillingerne blev derfor så vidt muligt set på de besøgendes præmisser og blev af samme grund ikke diskuteret med museumsledere eller personale. Derimod blev der gjort flittigt brug af foldere og andet materiale om udstillingerne i det omfang, det også var tilgængeligt for publikum.

Ideen med undersøgelsen var at afdække de overordnede tendenser i de kulturhistoriske museers formidling af fortiden. Derfor var det også kun i selve undersøgelsesfasen, at udstillingerne blev betragtet enkeltvis. Under bearbejdningen af resultaterne betragtedes de en bloc.

Det er vigtigt at understrege, at det ikke var undersøgelsens sigte at vurdere det enkelte museum eller den enkelte udstilling, endsi­ge at sammenligne dem. Undersøgelsens resultaterne kan med andre ord ikke bruges til at afgøre, om en udstilling er »god« eller »dårlig«.

Udstillingernes udviklingssyn

Den fortid, museumsudstillinger formidler, repræsenterer et langt udviklingsforløb. Udstillingernes beskrivelse af denne udviklings karakter – deres udviklingssyn – har stor indflydelse på det billede, de tegner af fortiden. Udviklingssynet fremgår ikke umiddelbart af udstillingerne, men kan afdækkes ved at se på, hvem eller hvad udstillingerne angiver som den udviklingsskabende kraft i det samfund og den tid, der beskrives, og på, hvordan udstillingerne forklarer og begrunder det udviklingsforløb, der foregår. Endelig er også udstillingernes egen indre holdning til den

fortid, der beskrives, afgørende for udviklingssynet. Denne holdning afslører, hvordan udstillingerne betragter fortiden i forhold til nutiden.

Hvem skaber udviklingen?

Den historiske udvikling skabes i et samspil mellem mange faktorer, og hovedparten af de undersøgte udstillinger pegede da også på, at udviklingen skabes og styres af en række forhold. Der var en tendens til, at udstillingerne hovedsagelig anvendte én af to forklaringsmodeller:

Enten lod de det fremgå, at udviklingen overordnet betragtet skabes af mennesket, der både som enkelt- og gruppeindivid agerer under påvirkning af de økonomiske, politiske og ideologiske forhold, det lever under. Eller også fremgik det, at udviklingen i alt væsentligt skabes af overordnede mekanismer så som ændringer i de herskende natur- og klimaforhold, påvirkninger fra udlandet, markante enkeltbegivenheder i samfundet eller de økonomiske, politiske og ideologiske forhold. Selv om disse overordnede mekanismer til dels er menneskeskabte, indtager mennesket en meget passiv position i denne forklaringsmodel.

Det viste sig, at kun 40% af de undersøgte udstillinger tolkede mennesket og dets indflydelse som det, der satte den beskrevne udvikling i gang. 32% af udstillingerne beskrev udviklingen som en størrelse, mennesket stort set ikke har indflydelse på. De resterende 28% af udstillingerne kunne ikke siges at beskrive et udviklingsforløb eller tage stilling til dets årsager.

Set i forhold til, at de undersøgte udstillinger alle har et kulturhistorisk sigte, er det bemærkelsesværdigt, at kun lidt over 2/3 af dem overhovedet kunne siges at beskrive en udvikling. De udstillinger, der ikke beskrev en udvikling, var hovedsagelig interiørudstillinger. Interiørudstillingers formål er at give beskueren et øjebliksbillede af den periode, der beskrives, men da der ofte mangler tekster i disse udstillinger, kommer de let til blot at fremstå som en formidling af »gamle dage«. Beskueren får med andre ord hverken

indtryk af, hvilken periode det skildrede samfund stammer fra eller af, at der er tale om et samfund i stadig forandring.

Af de udstillinger, der beskrev en udvikling, formidlede de, der tildelte individet en central position i udviklingsforløbet, et realistisk billede af den historiske udvikling. Et billede hvori udviklingen i alt væsentligt er menneskeskabt. Den resterende gruppe udstillinger, der skubbede den menneskelige indflydelse i baggrunden og lod de overordnede mekanismer stå som det udviklingsskabende element, formidlede et andet billede af den fortidige udvikling. Et billede, hvori mennesket stort set ikke har nogen indflydelse på udviklingsforløbet.

Det kan indvendes, at mennesket ikke skaber udviklingen alene, og at det altid vil påvirkes af de ydre forhold, det lever under. Men det levende og tænkende menneske vil ikke desto mindre være en så væsentlig del af og årsag til den udvikling, der foregår, at det ikke som her kan lades næsten ude af sammenhængen.

Set i forhold til de perioder, de undersøgte udstillinger beskrev, var det markant, at mennesket som aktiv påvirker af udviklingen gled mere og mere i baggrunden jo ældre en periode, udstillingerne fremstillede. Herved formidledes uvægerligt et billede af, at det aktive agerende menneske, der ved såvel bevidste som ubevidste handlinger påvirker både sit eget liv og udviklingen som sådan, er en moderne foreteelse. Denne tendens understregedes især af de udstillinger, der omhandlede oldtiden. Kun 20% af oldtidsudstillingerne inddrog mennesket som aktiv påvirker af udviklingen.

Hvordan foregår udviklingen?

Det billede, museumsudstillinger tegner af udviklingen, påvirkes som påvist af, hvem eller hvad udstillingerne tolker som den udviklingsskabende kraft. Det påvirkes dog også af, hvordan udstillingerne forklarer og begrundes måden, udviklingen er foregået på.

Bortset fra en gruppe udstillinger, der ikke kom ind på, hvordan den beskrevne udvikling var foregået, anvendte de undersøgte udstil-

linger én af tre forklaringsmodeller, der kan benævnes den evolutionistiske, den revolutionistiske og den diffusionistiske forklaringsmodel.

Forklaret efter den evolutionistiske model kommer udviklingen til at fremstå som et produkt af en række indbyrdes afhængige hændelser, der i en slags kædereaktion ændrer de bestående tilstande og dermed påvirker udviklingen. Forklaret efter den revolutionistiske model kommer udviklingen derimod til at fremstå som bestående af pludselige indbyrdes uafhængige hændelser, der medfører radikale ændringer af de bestående tilstande. I modsætning til den evolutionistiske forklaringsmodel inddrager den revolutionistiske model ikke hændelsernes årsager og sammenhæng med andre forhold. Endelig kan udviklingen, hvis den forklares efter den diffusionistiske model, komme til at fremstå som opstået af mere eller mindre udefinerlige årsager. Der fornemmes nok en udvikling i udstillinger, der benytter denne forklaringsmodel, men der tages ikke stilling til dens forløb eller årsager. Nævnes der en mulig årsag, placeres den typisk uvedkommende langt uden for begivenhedernes centrum.

Det skal understreges, at de tre forklaringsmodeller ikke kan tages som udtryk for, hvordan udstillingerne påstod, at den historiske udvikling reelt var foregået. Der er i stedet tale om, hvordan udstillingerne via deres ordvalg m.m. fik udviklingen og dens forløb til at fremstå.

Af de undersøgte udstillinger forklarede 46% udviklingen efter den evolutionistiske model, 22% anvendte den revolutionistiske og 16% den diffusionistiske model. Den største del af udstillingerne valgte således at forklare udviklingen efter den evolutionistiske model. De formidlede herved et indtryk af, at den historiske udvikling består af indbyrdes afhængige hændelser, der påvirkes af de øvrige forhold i samtiden. En beskrivelse, der må siges at give en realistisk afspejling af virkeligheden.

De øvrige knap 40% af udstillingerne formidlede derimod et mindre realistisk billede af den historiske virkelighed. Den historiske udvikling er lige så lidt skabt af en række

uafhængige enkeltbegivenheder uden indflydelse på hinanden, som den er opstået ud af det tomme intet.

Alt efter, hvilken periode de undersøgte udstillinger omhandlede, var der stor forskel på, hvilken af de tre forklaringsmodeller der dominerede. Den evolutionistiske forklaringsmodel brugtes hyppigst i udstillinger om nyere perioder, mens den revolutionistiske forklaringsmodel hyppigst anvendtes i f.eks. oldtids- og vikingetidsudstillinger. Set under ét formidlede udstillingerne således et indtryk af, at den evolutionistiske udvikling er noget, der hører nyere og moderne tid til, mens udviklingen i ældre tid foregik som pludselige ukontrollable hændelser.

Udstillingernes eget syn på fortiden

Selv om museer som regel opfattes som holdningsneutrale fortidsbevarere og deres udstillinger som en ligeledes neutral fremstilling af fortiden, udtrykker de altid en holdning til den fortid, der beskrives. Denne holdning vil fremgå mere eller mindre tydeligt af udstillingstekstens formuleringer, valget af illustrationer m.m.

Med hensyn til denne overordnede holdning til den beskrevne fortid delte de undersøgte udstillinger sig i to hovedgrupper: De, der havde en værdiladet holdning til fortiden og bedømte den ud fra en sammenligning med nutiden og de, der havde en ikke-værdiladet holdning til fortiden og vurderede den på dens egne præmisser. Det viste sig, at lidt over halvdelen (52%) af de undersøgte udstillinger havde et ikke-værdiladet syn på den beskrevne fortid. Resten af udstillingerne (48%) vurderede mere eller mindre direkte fortiden og tog stilling henholdsvis for og imod den.

Det værdiladede syn på fortiden kom i udstillingerne til udtryk på én af tre forskellige måder. Det kunne enten være udviklingsoptimistisk og fremhæve nutiden på fortidens bekostning ved f.eks. at fokusere på materielle forbedringer. I disse udstillinger sås den historiske udvikling som en bevægelse mod stadig højere udviklingsstrin med vor tid som det foreløbige toppunkt. Det værdiladede syn på

fortiden kunne også være nostalgisk og fremhæve fortiden på nutidens bekostning. Udviklingen kom derved til at fremstå som en bevægelse mod det stadig værre, bort fra »de gode gamle dage«. Endelig måtte det formidlele fortidssyn i visse udstillinger karakteriseres som en blanding af det udviklingsoptimistiske og det nostalgiske udviklingssyn. I disse udstillinger var det formidlede fortidssyn afhængigt af de forudsætninger, beskueren medbragte, således at fortiden alt efter øjnene, der så, kunne komme til at fremstå som enten dårligere eller bedre end vor tid.

Det udviklingsoptimistiske syn på den historiske udvikling var repræsenteret i en mindre del af udstillingerne, men som oftest i udstillinger om oldtid. Faktisk anlagde en trediedel af de undersøgte oldtidsudstillinger denne holdning. Det var således en iboende holdning i disse udstillinger, at den beskrevne periode udgør et primitivt forstadium til vor tid.

Det nostalgiske udviklingssyn forekom hovedsagelig i udstillinger om 17-, 18- og 1900-tallet samt i mindre omfang i udstillinger om middelalder og oldtid. Det nostalgiske syn repræsenterer en forherligelse af fortiden, nærmest en længsel efter »de gode gamle dage«.

Det kombinerede udviklingsoptimistiske og nostalgiske syn på fortiden gjorde sig især gældende i interiørudstillinger om 18- og 1900-tallet. I sådanne tekstfattige opstillinger er det indtryk, der formidles af fortiden, helt afhængigt af beskuerens forudsætninger og baggrund. Den person, der på grund af sin alder eller herkomst kun kender brændekomfuret med Madam Blå eller det åbne ildsted med jerngryden fra historiske film, malerier eller museer, vil opfatte genstandene og den periode, de stammer fra, på en helt anden og mere sentimental måde end den person, der kan huske, hvordan det var at bruge og leve med disse ting.

Som modstykke til de netop omtalte udstillinger står den halvdel af de undersøgte udstillinger, der formidlede et ikke-værdiladet syn på fortiden. Ikke at disse udstillinger nødvendigvis giver en mere korrekt fremstilling af fortiden som sådan; de beskriver den

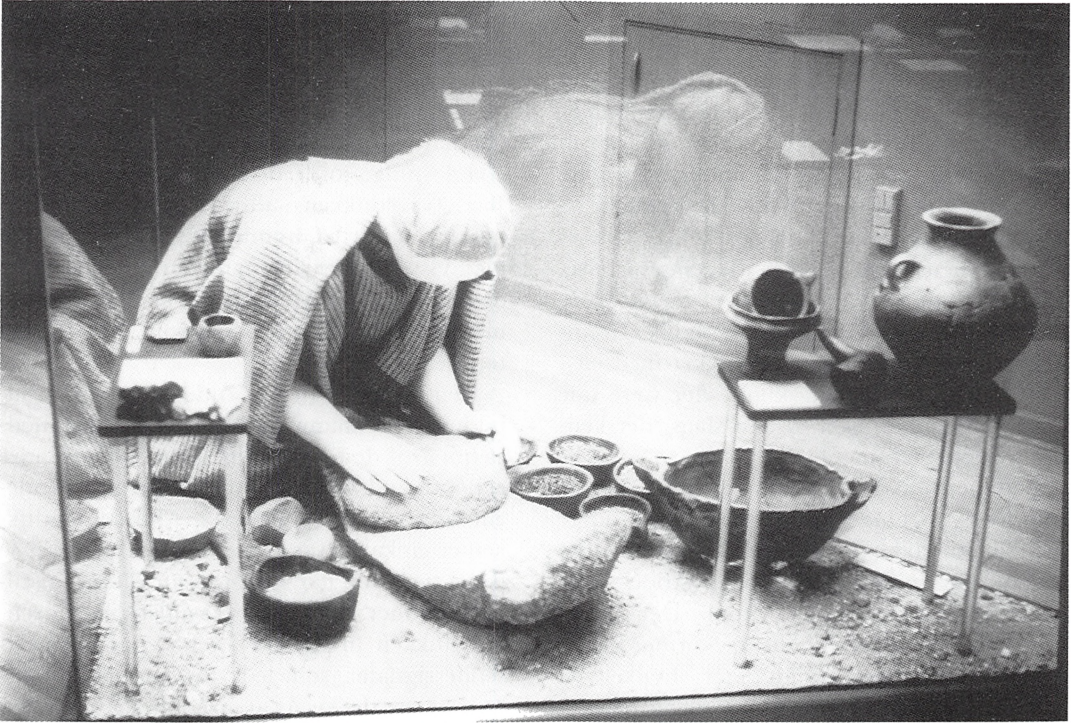

Fig. 1. Dette jernaldermiljø fra Silkeborg Museum viser, at gazedukken, når den bruges rigtigt, er et godt middel til at gøre det fortidige menneske levende for publikum.

blot uden hverken med det ene eller det andet formål at sammenligne fortid og nutid.

Betragtes de tre temaer, der her er blevet belyst, under ét, må man konkludere, at de undersøgte udstillinger kun i begrænset omfang formidler et repræsentativt, realistisk og fyldestgørende billede af den historiske udvikling. Tværtimod er der en tendens til, at der formidles et traditionelt og fordomsfuldt udviklingssyn, der for de ældste perioders vedkommende grænser til det nedladende. I flere tilfælde var det formidlede udviklingssyn som hentet ud af århundredskiftets historiebøger. Her skildredes den fjerne fortids mennesker i udviklingsmæssig henseende som inaktive individer, der mest blev omtalt, fordi de lavede smukke redskaber. Den aktuelle nutids mennesker, derimod, fremstilledes som bevidst agerende individer, ved hvis indsats udviklingen skabtes og fortsat ville skabes.

Udstillingernes menneskesyn

Måden, som både den nære og den fjerne fortids mennesker fremstilles på, har stor indflydelse på, hvilket billede man danner sig af fortiden. Dette gælder også i de kulturhistoriske museumsudstillinger. Det billede, udstillingerne formidler af mennesket – deres menneskesyn – er et centralt element i det samlede billede, der formidles af fortiden.

Man kan sige, at en udstillings menneskesyn kommer til udtryk på tre niveauer. Udstillingernes afbildning af mennesket udgør det direkte niveau. Det indirekte niveau udgøres af de oplysninger om mennesket, der formidles mere indirekte i kraft af udstillingernes prioritering af, hvor de fremstillede mennesker placeres køns-, alders- og erhvervs-mæssigt. Endelig udgør den overordnede rolle, udstillingerne mere eller mindre bevidst lader mennesket spille i deres fremstilling, det overordnede niveau.

Menneskeafbildning

Der findes mange måder at anskueliggøre et menneske på, og de undersøgte udstillinger anvendte da også hyppigt mere end én form for menneskeafbildning. Set under ét fordelte disse afbildninger sig i tre hovedgrupper. Første hovedgruppe bestod af forskellige former for tredimensionale dukker i legemsstørrelse. Dukkerne kunne være decideret menneskeiluderende figurer eller neutrale dukker, fremstillet i skummateriale overtrukket med ensfarvet gazestof. Endelig kunne der være tale om mannequindukker af den slags, der kendes fra tøjforretningers vinduer.

Todimensionale afbildninger på papir så som fotos, tegninger m.m. – enten samtidige med den periode, der skildres, eller fremstillet senere som en form for rekonstruktion – udgjorde den anden hovedgruppe. Den tredje hovedgruppe omfattede diverse former for alternative menneskeafbildninger, hvilket vil sige tændstikmænd, miniaturedukker o.l.

Kun enkelte af de nævnte menneskeafbildninger har decideret til formål at vise det fortidige menneskes nøjagtige udseende. I de fleste tilfælde symboliserer de blot mennesket og anvendes for at synliggøre det og inddrage det som et naturligt og væsentligt element i udstillingen. Populært sagt har menneskeafbildningen til formål at få beskuerne til at opfatte de fortidige mennesker som personer af kød og blod, der var en lige så integreret del af fortiden, som de selv er det af nutiden. Det, der vurderes her, er således ikke, hvor gode de enkelte afbildningsformer er til at fremstille det fortidige menneske, som det virkelig så ud, men derimod, hvor velegnede de er til at gøre mennesket nærværende.

Af de menneskeafbildninger, de undersøgte udstillinger anvendte, er den naturtro dukke det dyreste og produktionsmæssigt mest komplicerede bud på en menneskeafbildning, men det er til gengæld også det formidlingsmæssigt bedste. Det farvelagte ansigt, der med sin mimik kan udtrykke sindsstemninger, den meget naturtro fremtoning samt det, at dukken ofte er placeret i et miljø, gør, at den indgår som et i sig selv formidlende element i udstillingen. Detaljerigdommen taler

til beskueren og gør det fremstillede menneske til en levende og vedkommende del af fortiden.

Den neutrale gazedukke mangler nogle af den naturtro dukkes fortrin, men er stadig en god løsning, fordi den legemliggør mennesket. Gazedukkens udtryksløse ansigt, dens mindre naturtro fremtoning samt ligheden med visse former for mannequindukker, øger dog risikoen for, at dukken ikke opfattes som menneskesymbol, men blot som gine for det tøj, den har på.

Den sidste af de tre rumlige menneskeafbildninger – mannequindukken – må i modsætning til de to øvrige betegnes som mindre egnet til i udstillingssammenhæng at levendegøre det fortidige menneske. Mannequindukken er en karikatur af mennesket, og det er vi ikke i tvivl om, når vi står foran Illums udstillingsvinduer. I en museumsudstilling udsender dukken imidlertid alt for mange misvisende signaler, som leder beskueren på vildspor og gør det svært at forholde sig til, at det, det drejer sig om, er levende mennesker.

Todimensionale illustrationer gør ikke mennesket så umiddelbart nærværende som dukker, men de er generelt et godt om end ikke problemfrit middel til levendegørelse af en udstillings mennesker. Som nævnt anvendte udstillingerne både samtidige og nyfremstillede illustrationer. Inden for begge grupper kunne der være tale om både fotos og tegninger/malerier.

Samtidige fotos indeholder mange informative detaljer og viser ofte ikke bare mennesket selv, men mere komplekse situationer. Disse illustrationer må således siges at være en udmærket afbildningsform i udstillingssammenhæng. En anden sag er, at et fotografi ikke er nogen garanti for sandhed. Den afbildede situation kan være kunstigt skabt eller tilpasset lejligheden.

Ud over samtidige fotos anvendte udstillingerne samtidige tegninger, malerier m.m. Disse er langt mere problematiske som menneskeafbildende medie, fordi det kun vanskeligt lader sig vurdere, hvor langt der er fra afbildning til virkelighed. I udstillinger om nyere tid skaber dette forhold næppe problemer, men i udstillinger om ældre perioder

som f.eks. middelalder kan disse samtidige illustrationer blive kilde til misinformation. Det kan være både interessant og relevant at vise beskueren, hvordan fortidige mennesker afbildede og måske også opfattede sig selv og deres medmennesker, men mange af disse afbildninger gør det ikke ligefrem let at opfatte den afbildede som et »rigtigt« levende menneske. De fremmer derfor heller ikke menneskets inddragelse i den sammenhæng, der fremstilles.

Hvad angår de nyfremstillede todimensionale illustrationer, gælder det for både fotos og tegninger, at de kan være et godt medie til menneskeafbildning. Når det er fortidige mennesker og begivenheder, der skal illustreres, vil anvendelsen af nyfremstillede illustrationer altid være forbundet med metodiske problemer. Nemlig de, der gør sig gældende, når man skal fremstille en situation og en tid, man ikke selv har været del af. Men de kan være et godt alternativ til de samtidige illustrationer eller til helt at undlade afbildning.

Om den sidste afbildningsform – de alternative menneskeafbildninger som miniaturedukker o.l. – kan siges, at den kan anskueliggøre ellers vanskeligt formidlelige sammenhænge som f.eks. statistiske resultater. De alternative menneskeafbildninger kan dog ikke alene bære en udstillings menneskeskildring.

De undersøgte udstillinger gjorde i stort omfang brug af todimensionale menneskeafbildninger. Faktisk udgjorde denne afbildningsform over halvdelen (56%) af tilfældene – heraf var 2/3 samtidige og 1/3 nyfremstillede illustrationer. Af de øvrige afbildningsformer anvendtes de tredimensionale dukker i 15% af tilfældene, mens gruppen af alternative afbildninger tegnede sig for kun 6% af det samlede antal menneskeafbildninger. Endelig kunne det noget overraskende konstateres, at der i en restgruppe på 11 udstillinger – eller ca. 1/3 af samtlige undersøgte udstillinger – slet ikke forekom afbildninger af mennesker.

De todimensionale illustrationer domerede overalt, uanset hvilken periode udstillingerne omhandlede. I udstillinger, der fremstillede perioden fra middelalderen til i dag, anvendtes hovedsagelig samtidige illu-

strationer, mens udstillinger om vikingetid og oldtid, ikke uventet, udelukkende brugte nyfremstillede illustrationer.

De nyfremstillede illustrationer, der anvendtes i oldtidsudstillingerne, var meget ofte fremstillet af tegneren Flemming Bau. Bau's tegninger fokuserer ikke snævert på menneskets udseende – faktisk er ansigterne til tider skjult bag nedhængende hår eller vendt bort fra beskueren. Der fokuseres i stedet på helhedsfremtoning, på de daglige arbejdsprocesser og på det miljø, mennesket levede i. Tegningerne må altså siges at være et godt og nødvendigt supplement til oldtidsudstillingernes menneskefremstilling.

I udstillingerne om 18- og 1900-tallet benyttedes i alt væsentligt originale fotos, hvilket som tidligere fremsført er en udmærket måde at afbilde mennesket på. I udstillinger om middelalder samt 16- og 1700-tallet tog man bl.a. kalkmalerier, portrætter og samtidige stik i brug. Disse illustrationer kan som nævnt være problematiske i forbindelse med fremstilling af ældre perioder. Eftersom de for alle tre perioders vedkommende udgjorde mellem 50 og 75% af menneskeafbildningerne, må konklusionen være, at menneskeafbildningen specielt i udstillinger om middelalder, men også om 16- og 1700-tallet lod en del tilbage at ønske.

De få anvendelser af tredimensionale dukker forekom hovedsagelig i udstillinger om 18- og 1900-tallet samt i mindre omfang i udstillinger om 1700-tallet og oldtiden. Det var kun i 18- og 1900-talsudstillingerne, at den naturtro dukke og dens potentiale udnyttedes.

Sammenfattende kan siges, at de undersøgte udstillingers menneskeafbildning i alt væsentligt fungerede efter hensigten. Det mest bemærkelsesværdige var, at næsten 1/3 af udstillingerne ikke fandt det nødvendigt at afbilde det menneske, der er så vigtig en del af historien om fortiden.

Hvem handler udstillingerne om?

Et andet vigtigt aspekt i afdækningen af, hvordan udstillingerne fremstiller det fortidige menneske er, hvem af os der laves ud-

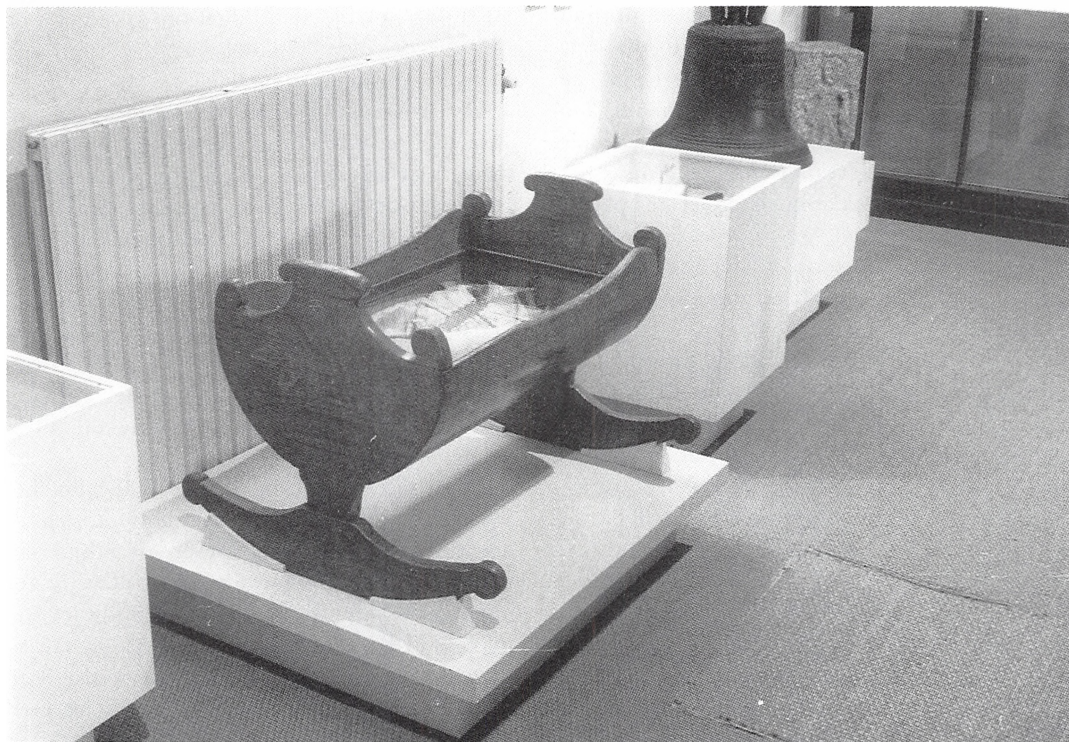

Fig. 2. Børnene er ofte kun til stede i de kulturhistoriske udstillinger i kraft af enkeltgenstande som denne vugge på Aalborg Historiske Museum. Deres historie fortælles sjældent.

stillinger om. Er mænd, kvinder og børn alle repræsenterede, eller glemmes nogle grupper på andres bekostning?

Noget tyder på, at det sidste er tilfældet. 20% af de undersøgte udstillinger omhandlede udelukkende mænd, mens kun 28% af dem omhandlede både mænd og kvinder og 32% mænd, kvinder og børn. De resterende 20% af udstillingerne omtalte mennesket så lidt, at det ikke kunne afgøres, hvem de omhandlede.

Som det fremgår, var det karakteristisk for de undersøgte udstillinger, at de, der omhandlede kvinder, også altid omhandlede mænd, og at de, der omhandlede børn, også altid omhandlede både mænd og kvinder. Sagt med andre ord var mændene med i alle udstillinger, der overhovedet omtalte mennesker, hvilket vil sige 80%, mens kvinder kun var med i 60% af udstillingerne. Kun knap 1/3 af udstillingerne inddrog børnene. Da der altid optræder både mænd og kvinder i de udstillinger, der omhandler børn, repræsen-

terede denne trediedel samtidig de tilfælde, hvor hele familien bestående af børn og voksne af begge køn var omtalt.

Da der til alle tider har eksisteret mænd og kvinder, børn og voksne, burde de kulturhistoriske udstillinger vel afspejle dette forhold. Udstillingerne skal ikke nødvendigvis omtale alle grupper præcis lige meget – de enkelte grupper skal blot være repræsenteret. Det var imidlertid ikke altid tilfældet. Specielt skilte udstillinger om vikingetid og middelalder sig ud. Af vikingetidsudstillingerne omhandlede over 2/3 udelukkende mænd, mens kvinder kun blev inddraget i den sidste 1/3. Ingen af vikingetidsudstillingerne omhandlede børn. Af middelalderudstillingerne omtalte 1/5 ganske vist børn og dermed hele familien, men af de resterende middelalderudstillinger omhandlede halvdelen udelukkende mænd. Kvinder og børn manglede således stort set i udstillinger om de to perioder.

For de øvrige perioders vedkommende overprioriterede udstillingerne stadig mænd i

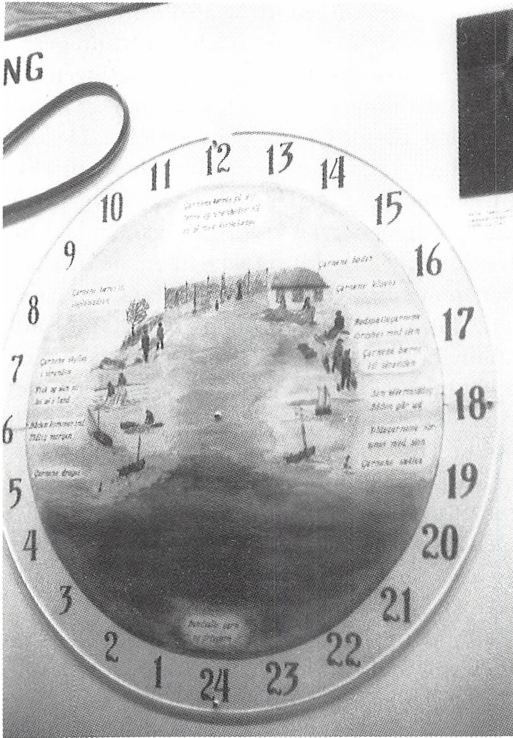

Fig. 3. Selv i 1992 er det i høj grad mændenes historie, de kulturhistoriske udstillinger fortæller. Dette »døgn-ur« fra Gilleleje Museum viser fiskerens arbejdsopgaver døgnet rundt, mens der intet fortælles om, hvad hans kone foretager sig i samme periode.

forhold til kvinder. Forskellen mellem, hvor meget de to individgrupper omtales, var dog mindre markant end i udstillingerne om vikingetid og middelalder. Børnene og dermed hele familien underprioriteredes derimod over hele linien. Kun i udstillinger om 1900-tallet og pudsigt nok også om oldtiden nærmede den andel, der inddrog børn, sig 50%.

Ligesom den valgte kønsfordeling vil påvirke udstillingernes billede af de fortidige mennesker, vil billedet påvirkes af, hvilke erhverv museumsudstillingerne tildeler mennesket. Det er derfor interessant at se på, om udstillingerne formidler et repræsentativt billede af erhvervsfordelingen i de forskellige historiske perioder.

De erhverv, der var repræsenteret i de undersøgte udstillinger, kunne opdeles i 12 kategorier, der under hensyntagen til undersøgelsens formål var defineret så rummeligt, at de

samme 12 kategorier kunne bruges, uanset hvilken periode der var tale om. De 12 kategorier var: Jæger/samler, fisker, arbejder, husmand, bonde, herremand, håndværker, handelsmand, embedsmand, personer med overklasseerhverv, udøvere af ordensmagt og endelig fattige.

Fig. 4 viser en grafisk fremstilling af de enkelte erhvervsrepræsentation inden for de omhandlede perioder. Som det fremgår, tegnede udstillingerne om 17-, 18- og 1900-tallet samt oldtidsudstillingerne et alsidigt billede af periodernes erhvervsfordeling. I de resterende perioder blev der derimod givet en unuanceret fremstilling af, hvilke erhverv der udøvedes. Skal man tage disse udstillingers fremstilling for pålydende, var alle enten fiskere eller bønder i 1600-tallet, håndværkere eller handelsmænd i middelalderen og fortrinsvis handelsmænd i vikingetiden. Specielt med hensyn til 1600-tallet, men også middelalderen og i et vist omfang vikingetiden, af-

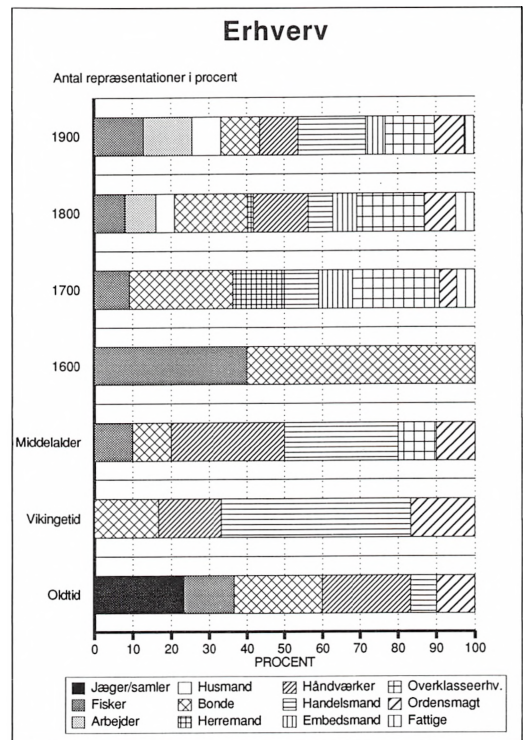

Fig. 4. Sådan ser erhvervsfordelingen ud i de forskellige perioder, udstillingerne beskriver, når det undersøges, hvor hyppigt de enkelte erhverv er repræsenteret.

spejlede udstillingerne således en ensidig og traditionel holdning til erhvervsfordelingen.

Det var desuden et gennemgående træk, at ydergrupperne – de fattige og husmændene i den ene ende af skalaen og herremændene i den anden – kun nævntes i meget lille omfang.

Menneskets rolle i udstillingerne

Sidste tema i omtalen af de undersøgte udstillingers menneskesyn er spørgsmålet om, hvilken overordnet rolle udstillingerne tildelede mennesket. De undersøgte udstillinger tildelede mennesket én af følgende roller:

Rollen som aktør, der dækker det agerende og aktive menneske, der fremstilles som væsentligt i sig selv og derfor står centralt i den formidlede helhed.

Rollen som producent, der dækker det producerende menneske, hvis berettigelse i udstillingen primært er dets funktion som fremstiller af de overleverede og udstillede genstande. Det er ikke personen, men hans produkter, der er centrale i fremstillingen.

Rollen som statist, som dækker det passive menneske, der i fremstillingen kun omtales indirekte og derfor kun lige akkurat fornemmes i udstillingen.

Vurderingen af menneskets rolle i udstillingerne afslørede, at 52% af udstillingerne lod mennesket spille aktørens rolle; 18% fremstillede mennesket som producent og 15% som statist. Endelig var der i 15% af udstillingerne tale om en fremstilling, hvori mennesket havde en så decentral rolle, at udstillingerne ikke kunne siges at omhandle mennesker endsige afsløre karakteren af deres overordnede rolle i udstillingen.

Aktørrollen dominerede, uanset hvilken periode der var tale om. Producentrollen havde kun nævneværdig betydning i udstillinger om oldtid og middelalder, og endelig mødtes mennesket som statist hyppigst i 1800-tals- og middelalderudstillingerne. De udstillinger, der gav mennesket en så decentral placering, at de måtte karakteriseres som ikke omhandlende mennesker, koncentrerede sig til perioderne 17-, 18- og 1900-tallet.

Bortset fra aktørrollens entydige dominans

var det markant, at 40% af oldtidsudstillingerne og 20% af middelalderudstillingerne tildelte mennesket rollen som producent. I disse udstillinger skubbedes mennesket i baggrunden til fordel for genstandene. De oplysninger, teksterne gav, relaterede sig direkte til genstandene ved f.eks. at beskrive fundomstændigheder og fremstillingsteknik. Oplysningerne forholdt sig ikke til de mennesker, der fremstillede og brugte genstandene.

20% af både middelalder- og 1800-talsudstillingerne samt 10% af henholdsvis 17- og 1900-talsudstillingerne tildelte mennesket rollen som statist. I 17-, 18- og 1900-talsudstillingerne understregedes denne tendens af, at disse udstillinger ofte slet ikke inddrog mennesket i fremstillingen: 33% af 1700-talsudstillingerne, 25% af 1800-talsudstillingerne og 10% af 1900-talsudstillingerne kunne slet ikke siges at omhandle mennesker.

Om det menneskesyn, der formidledes i de undersøgte udstillinger, kan sammenfattende siges, at det ikke tegnede et repræsentativt, realistisk og dermed fyldestgørende billede af det fortidige menneske. I stort omfang var det formidlede billede skævt, fordi enkelte individgrupper inden for f.eks. køn og erhverv fremhævedes på andres bekostning. Ved at bekræfte og måske endda skabe nye fordomme om fortiden og dens mennesker fik denne favorisering indflydelse ikke alene på det formidlede menneskesyn, men på hele det billede, udstillingerne tegnede af fortiden. Hertil kommer, at menneskesynet i høj grad var periodeafhængigt. Ligesom for udviklingssynets vedkommende gjaldt det, at menneskesynet i udstillinger om historiens ældre perioder, især 1600-tallet, vikingetiden og til dels middelalderen, grænsede til det nedladende, mens menneskesynet i udstillinger om nyere perioder var mindre traditionelt og unuanceret.

Artefaktcentrering

Museernes grundmateriale og det, der er deres specielle aktiv i den udstillingsmæssige formidling, er deres samling af fortidige levn, museumsgenstandene. I forbindelse med ud-

stillingsmæssig anvendelse af genstande verserer en diskussion om, hvorvidt genstandene er i stand til at tale for sig selv ved hjælp af et eget iboende sprog og på den måde videregive deres historie til beskueren, eller om de kun kan bringes til at tale ved hjælp af udstillingens iscenesættelse og beskuerens medbragte forudsætninger.

Førstnævnte synspunkt kan bedst karakteriseres som en romantisk vildfarelse. Genstande kan ikke tale og kan derfor heller ikke fortælle historie. Det er udstillerne, der gennem en formidling af genstandene kan fortælle deres historie. Det er naivt at tro, at udstillinger af typen »Hvad magasinet gemte«, som blot viser en samling sjove og spændende ting uden nogen særlig tekstning, kan fortælle genstandenes historie – eller historie i det hele taget. Det eneste, en sådan udstilling kan formidle, er oplevelse. Oplevelse på linie med den, man får, når man fortaber sig foran antikvitetsbutikkens vinduer.

I det hele taget vil genstande, der udstilles uden en oplysende tekst, uden at være suppleret af illustrationer eller uden at være sammenstillet med andre genstande, ikke formidle anden information end den, man umiddelbart kan få ved at betragte dem. Resten – al den væsentlige information – skal beskueren selv uddrage. Det betyder, at genstande, der udstilles på denne måde, kun formidler information til en lille del af udstillingens besøgende. Næmlig den del, der møder op med en forhåndsviden, som sætter dem i stand til selv at fortolke og forstå både genstandene og den fortid, de er produkt af. Denne måde at bruge genstandene, udstillingernes kildemateriale, på, kan kaldes et »genstandscentreret« eller »artefaktcentreret« kildebrug. De informationer, der formidles, sætter genstandene i centrum, mens mennesket forbliver sekundært. Kan udstillingens genstande derimod siges at blive brugt i en formidling, der sætter mennesket og menneskelige aktiviteter i centrum, må kildebruget karakteriseres som »menneskecentreret«.

Der er næppe tvivl om, at det menneskecentrerede kildebrug er det mest hensigtsmæssige for museerne. Det er museernes op-

gave at belyse Danmarks kulturhistorie, og selv om det at vise de kulturhistoriske levn er en væsentlig del heraf, må et af hovedformålene stadig være at formidle den kulturhistoriske helhed, som genstandene blot er en del af.

At dømme efter de undersøgte udstillinger er denne holdning imidlertid ikke fremherskende i den danske museumsverden. Undersøgelsen viste nemlig, at udstillingerne i udstrakt grad anvendte genstandene i en artefaktcentreret formidling. Det budskab, der herved formidledes, varierede fra udstilling til udstilling. Visse steder brugtes genstandene, så der udelukkende formidledes information om deres umiddelbare tilstand og udsende. Andre steder var det selve genstandstypen (økse, jydepotte o.l.), der var i centrum. Atter andre udstillinger brugte genstandene til at formidle information om udviklingen af en bestemt genstandstype eller om genstandens egen personlige livshistorie.

Fælles for disse forskellige former for artefaktcentreret kildebrug er imidlertid, at mennesket ikke eller kun perifert inddrages. Genstandene bruges end ikke til at formidle information om de mennesker, der har lavet, brugt og levet med dem.

Faktisk viste det sig, at halvdelen af de undersøgte udstillinger havde et artefaktcentreret kildebrug, som på en eller anden måde satte genstandene i centrum. Næsten en trediedel af disse udstillinger brugte genstandene til udelukkende at formidle information om deres eget umiddelbare og nuværende udseende. Genstandene i disse udstillinger var typisk forsynet med såkaldte etikettetekster. Tekster, der udelukkende oplyser arten af den udstillede genstand: »Stenøkse«, »Jydepotte« el.lign. Ofte var genstandene imidlertid slet ikke forsynet med tekster. Desuden var genstandene hyppigt udstillet enkeltvis og uden nogen emnemæssig sammenhæng med andre genstande, illustrationer eller tekst. En genstand, der udstilles således, kan kun formidle udsagn som »Jeg er en beholder«, »Jeg er sort«, »Jeg har to ører og tre fødder« – alt sammen meget snævre udsagn, der kun forholder sig til genstanden, som den ser ud i dag. Udsagnene kommer aldrig til at dreje sig

om genstanden, som den så ud, da den var i brug i sit oprindelige miljø.

Der er et grundlæggende misforhold i, at så stor en del af de undersøgte udstillinger koncentrerede sig mere om historiens materielle efterladenskaber end om de mennesker, der har skabt dem, og de sammenhænge, de har indgået i. Et misforhold, der vil medføre, at det budskab, udstillingerne formidler, i meget høj grad orienteres mod det materielle, og at de større sammenhænge og inddragelsen af mennesket går tabt, hvilket også sætter sit tydelige præg på udstillingernes menneskesyn. Det er uhensigtsmæssigt, at så mange af udstillingerne lader fascinationen af og interessen for fortiden komme til udtryk i et kildebrug, hvor al information centrerer om genstanden selv. Genstanden må snarere skulle bruges som redskab i en vedkommende og tilgængelig formidling af kulturhistorien.

Der kan være mange grunde til, at genstandene spiller en så alt for dominerende rolle i museernes udstillinger. En del af forklaringen skal muligvis søges i den måde, mange museumsudstillinger bliver til på. Ofte tages der fra starten udgangspunkt i, hvilke genstande museet er i besiddelse af, og ikke i den historie, der skal fortælles. En sådan fremgangsmåde får let udstilleren til at glemme at spørge sig selv, hvad de enkelte genstande konkret skal bruges til i udstillingen, og om man egentlig kan fortælle det med den, man gerne vil.

En anden forklaring på artefaktcentreringen er, at museerne, om man så må sige, forsøger både at blæse og have mel i munden. Museerne er, udover at skulle formidle kulturhistorie, forpligtede til at gøre deres genstandssamlinger tilgængelige for offentligheden. Det, der sker i de artefaktcentrerede udstillinger, er muligvis, at man søger at honorere begge disse krav på én gang. For langt de fleste museers vedkommende må det dog betegnes som en umulig opgave at fremvise og formidle samlingen i én og samme udstilling.

Gamle dage og meget gamle dage

Det indgik som en del af undersøgelsen at afdække, hvor meget de undersøgte udstillinger omtalte historiens enkelte perioder. Til dette formål opdeltes historien i syv perioder: Oldtid, vikingetid, middelalder, 1600-tallet, 1700-tallet, 1800-tallet og 1900-tallet. De syv perioder er af meget varierende længde, men inddelingen afspejler museumsudstillingernes egen måde at inddele historien og deres udstillinger på og forekom derfor hensigtsmæssigt.

Historiens enkelte perioder viste sig at blive omtalt i vidt forskelligt omfang i de undersøgte udstillinger. Oldtiden blev omtalt i 17% af tilfældene, vikingetiden i 4%, middelalderen og 1600-tallet i hver 7%, 1700-tallet i 16%, 1800-tallet i 33% og endelig blev 1900-tallet omtalt i 16% af tilfældene.

Betragtes oldtid, vikingetid og middelalder som den ene hovedgruppe inden for den valgte periodeinddeling fremgår det klart, at oldtid omtales langt mere end de to øvrige perioder i gruppen. »Oldtiden« repræsenterer ganske vist et årmæssigt meget længere forløb end de to øvrige perioder, men set i kulturhistorisk sammenhæng gør det den ikke umiddelbart vigtigere eller mere berettiget til omtale. Faktisk kunne man med en vis rimelighed argumentere for, at middelalderen mere end oldtiden lagde grunden til vor nuværende identitet, og at denne periode derfor burde omtales mere end oldtiden.

Vikingetiden udgør en overgangsfase mellem oldtid og middelalder og fremstilledes ofte som sådan i udstillingerne. Dette gjorde det sværere at vurdere, hvorvidt denne periode omtales i rimeligt omfang. Sikkert er det imidlertid, at udstillingerne overprioriterede oldtiden på middelalderens bekostning.

Den anden hovedgruppe inden for periodeinddelingen udgøres af 16-, 17-, 18- og 1900-tallet, og også her fandt der en markant overprioritering sted – nemlig af 1800-tallet. Denne overprioritering skete hovedsagelig på bekostning af udstillinger om 16- og 1700-tallet. Dette skyldtes, at de to perioder ofte blev inddraget i enten indledning eller af-

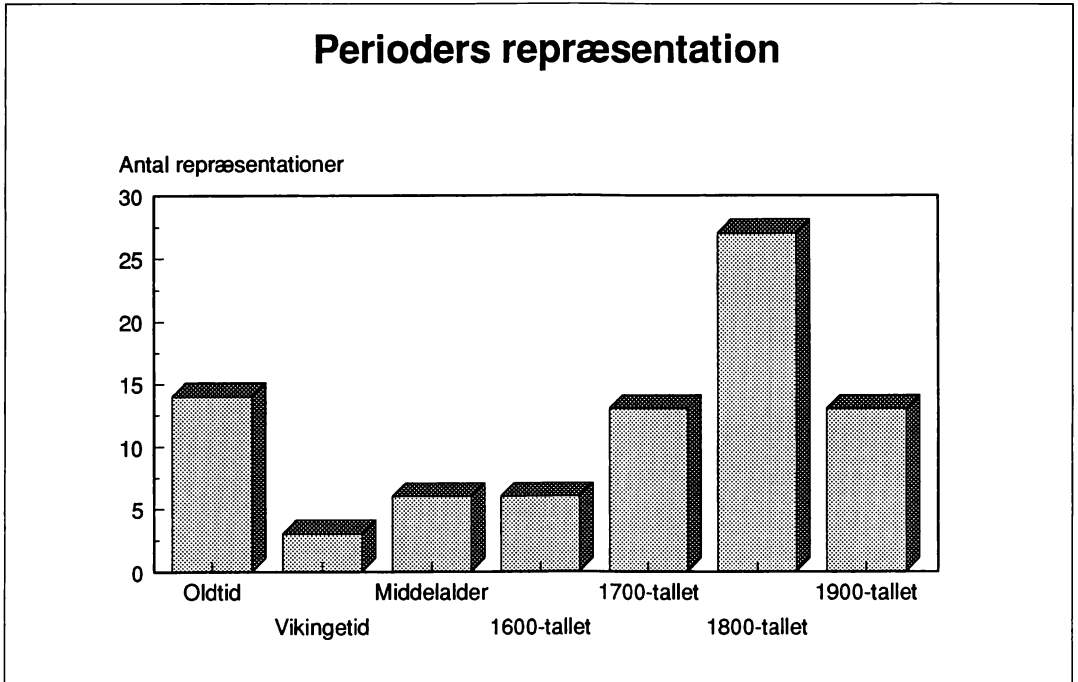

Fig. 5. En undersøgelse af, hvor meget udstillingerne en bloc omtaler historiens enkelte perioder viser, at oldtiden og 1800-tallet overprioriteres på de øvrige perioders bekostning.

slutning på en udstilling, hvis hovedvægt lå på 1800-tallet. De anførte procentsatser for 16- og 1700-tallet lover derfor mere, end de kan holde. De repræsenterer nok en omtale, men ofte en omtale af meget overfladisk karakter. Selv om 1900-tallet også var underprioriteret i forhold til omtalen af 1800-tallet, var forskellen mellem de to perioder ikke så markant, idet 1900-tallet ofte fremstilledes i selvstændige udstillinger.

Set under ét var der i de undersøgte udstillingers prioritering af, hvilke perioder der formidledes, en klar tendens til, at oldtiden og især 1800-tallet overprioriteredes på de øvrige perioders bekostning. Betragtet en bloc belyser udstillingerne altså langt fra alle perioder i historien lige godt.

Den afdækkede skævhed i periodernes repræsentation skal muligvis søge en del af sin forklaring i den samlingsprojektion, der synes at finde sted på mange museer. Ved samlingsprojektion forstås en tendens til i for høj grad at lade udstillingerne afspejle samlingens genstandssammensætning – en tendens til ho-

vedsagelig at lave udstillinger om de genstande, samlingen rummer flest af. Den udstillingsmæssige samlingsprojektion medfører, at perioder, der kun er repræsenteret ved få genstande i museernes samlinger, formidles i tilsvarende lille omfang.

I de undersøgte udstillinger var det oldtiden og 1800-tallet, der dominerede. Ifølge den netop skitserede forklaringsmodel betyder det, at museernes samlinger skulle være domineret af genstande fra disse to perioder – og det er de faktisk i mange tilfælde. En stor del af de danske museer opstod omkring og i de første årtier efter århundredskiftet i en både national og udviklingsmæssig brydningstid. Dette medførte, at man hægede ikke alene om den nationale kulturarv – oldtidsfundene – men også om de materielle vidnesbyrd om den bondekultur, man frygtede ville forsvinde som følge af de samfundsmæssige ændringer. Disse to genstandsgrupper kom til at udgøre grundstammen i de første museers samlinger, og de fik her et forspring, som stadig tydeligt erkendes.

Udstillingernes videnskabssyn

De kulturhistoriske museumsudstillinger bygger i alt væsentlig på viden fremskaffet gennem forskning. På grund af det usikkerhedsmoment, der altid gør sig gældende, når man udtaler sig om en forgangen tid, kan denne forskningsproducerede viden som udgangspunkt ikke siges at være 100% sikker. Den består af antagelser, teorier og teser, som takket være forskningsmetode m.m. er blevet sandsynliggjort i så høj grad, det er muligt.

Når en historiker formidler et stykke forskning, er netop sandsynliggørelsen et centralt element i fremstillingen, og den håndteres bl.a. ved hjælp af henvisninger til benyttede kilder, redegørelse for de relevante forbehold og ikke mindst argumentering. Historikerens formål er at fremlægge resultaterne så klart og ærligt som muligt, men det er selvfølgelig også et væsentligt mål at vise, at man er klar over både sine egne og materialets begrænsninger.

På en måde kan man sige, at forskeren ved sin fremlægningsmåde udviser respekt både for sit stof, sin videnskab og for modtagerne. Når der gøres opmærksom på, hvor der er tale om reviderbar viden, vil læseren kunne se den fortid, der beskrives, som en relativ størrelse og derved få chance for selv at tage stilling.

Museumsudstillingerne formidler, ligesom det faglitterære værk, viden om fortiden, og det netop skitserede forhold vil således også gøre sig gældende i udstillingernes kommunikation til beskueren. Det er derfor interessant at undersøge om udstillingerne i deres præsentation tager hensyn til, at viden om fortiden ikke er en absolut størrelse. I hvor høj grad fremstår udstillingernes udsagn som evige sandheder, og i hvor høj grad gøres det muligt for beskueren at se, at de fremsatte udsagn er et produkt af bearbejdning og derfor forbundet med en vis usikkerhed.

Dette forhold kan undersøges ved at se på, i hvilken udstrækning der i udstillingernes tekster tages forbehold for de fremsatte udsagn, ved at se på, i hvilket omfang udstillingerne oplyser kilden til den formidlede viden, og endelig ved at sammenholde dette med en

vurdering af, hvorvidt udstillingerne kan siges at argumentere for de fremsatte påstande.

På grund af udstillingsmediets anderledes og mere begrænsede formuleringsmuligheder må begreberne forbehold, kildehenvisninger og argumentation ikke tillægges samme betydning i udstillingssammenhæng som i forbindelse med et faglitterært værk. Således skal »forbehold« her forstås som formuleringer, der tilkendegiver den grad af usikkerhed, der er forbundet med den fremsatte oplysning. De kan f.eks. være udformet som »så vidt vi ved er dette en ...«, »resultater fra udgravninger tyder på at ...« eller »dette fund kan betyde at ...«. »Kildehenvisning« skal ikke forstås som litteraturhenvisninger i stil med de, der findes i litterære værker, men derimod som omtale af det sted eller den person, der leverer den givne oplysning. I forbindelse med museumsgenstande kan en kildehenvisning f.eks. bestå i datering, opgivelse af fundsted, fremstiller, anvender eller lignende. Hvor kildehenvisningsprincippet anvendes, vil der ikke blot stå »Stenøkse«, men derimod »Stenøkse fra yngre stenalder fundet i Åmosen på Sjælland«. Både i forbindelse med genstande og i almindelig løbende tekst kan kildehenvisninger som tidligere antydnet indbygges i teksten: »Saxo skrev at...«, »Ribes vægtervedtægter fra 1680 viser at ...«.

At argumentere indebærer sædvanligvis fremsørelse af lange udredninger og bevisførelser, og en sådan form for argumentation kan kun vanskeligt indgå i en udstillings korte og koncentrerede tekster. Argumentationen vil her være indarbejdet i teksterne. Det giver derfor mere mening at tale om, hvorvidt udstillingerne indeholder henholdsvis argumenterende og ikke-argumenterende elementer end at tale om, hvorvidt de argumenterer eller ej.

Forekomsten af sådanne argumenterende/ikke-argumenterende elementer vil være afhængig af, hvilken type udstilling der er tale om. Den tekstfattige udstilling, der hovedsagelig rummer etikettetekster af typen »Dette er en ...«, vil næsten udelukkende indeholde ikke-argumenterende elementer. Udstillinger med større tekstmængder kan inde-

holde både argumenterende og ikke-argumenterende elementer. En sætning som »Fund af drikkehorn kan betyde, at vikingerne drak mjød« er et argumenterende element, mens sætningen »Vikingerne drak måske mjød« må opfattes som et ikke-argumenterende element.

Med hensyn til både kildehenvisninger og forbehold tegnede der sig nogenlunde det samme billede i de undersøgte udstillinger, nemlig at de kun blev anvendt i ringe omfang. Omkring 2/3 af udstillingerne brugte slet ingen eller meget få forbehold og kildehenvisninger. Mellem 10 og 20% af udstillingerne brugte en del, og kun omkring 10% gjorde udstrakt brug af forbehold og kildehenvisninger.

Set i forhold til, hvilke perioder udstillingerne omhandlede, viste det sig, at udstillinger om nyere tid brugte ingen eller meget få forbehold og til dels også få kildehenvisninger. Udstillinger om den lidt fjernere fortid brugte om ikke mange så dog betydeligt flere forbehold og kildehenvisninger i deres tekster.

Med hensyn til udstillingernes indhold af argumenterende elementer viste det sig, at ikke en eneste udstilling kunne siges i rimeligt omfang at argumentere for de fremsatte påstande, kun i en lille del af de undersøgte udstillinger (25%) blev der i mindre omfang gjort brug af argumentation i udstillingsteksterne.

Selv om udstillingerne må siges kun i ringe omfang at formidle et relativt billede af vor viden om fortiden, viste en lille gruppe af dem imidlertid, at det kan lade sig gøre at inkorporere forbehold, henvisninger og argumentation i teksterne. Disse elementers tilstedeværelse gør ikke alene teksten mere pædagogisk og formidlingsmæssigt overbevisende, men medvirker også til at sætte vor viden om fortiden i perspektiv.

Det kan indvendes, at museernes opgave er at formidle fortiden til et bredt publikum, ikke at forholde sig til det relative i vor viden om fortiden. Men museerne udgør en autoritet i fortidsformidlingen, som med næsten 8 mill. besøgende på årsbasis har så stor rækkevidde, at et vigtigt forhold, som at vi ikke

kender den absolutte sandhed om fortiden, også bør komme frem i deres udstillinger.

Arkæologsyndromet

Arbejdet med udstillingernes videnskabssyn var med til at afsløre en anden detalje i udstillingsbilledet. Nemlig at det billede, der formidles af fortiden, i høj grad kan påvirkes af, hvilket forhold udstillerne har til den videnskab, de via deres uddannelse har rødder i. Fortidsbilledet i udstillinger om oldtid, historisk tid og nutid var således præget af, at de i langt de fleste tilfælde var fremstillet af henholdsvis arkæologer, historikere og etnologer. Især i oldtidsudstillingerne var denne sammenhæng markant.

De undersøgte oldtidsudstillinger havde på trods af individuelle forskelle en række karakteristiske fællestræk: De indeholdt situationsfotografier af gravende arkæologer samt afbildninger af graveplaner, profiltegninger o.l. De anvendte ofte in-situ-billeder fra udgravningen af de udstillede genstande. Udstillingernes genstandstekster indeholdt i mange tilfælde udelukkende oplysninger om genstandenes proveniens, d.v.s. fundsted og tidspunkt. De mere uddybende tekster tog ofte udgangspunkt i det materiale og den teknik, genstanden var fremstillet i og fokuserede således mere på en beskrivelse af genstanden end på at sætte den ind i en sammenhæng. Endelig havde mange af oldtidsudstillingerne det til fælles, at de ofte beskrev genstandene uden at konkludere fra de beskrevne genstande til den sammenhæng, de indgik i. Dette førte ofte til, at pointen med det fremsatte sløredes, hvilket f.eks. kunne iagttages i udstillingstekster som denne fra Aalborg Historiske Museums udstilling »Stenalderens jægere«: »På adskillige bopladser er fundet menneskeknogler og kraniestumper. I nogle tilfælde stammer knoglerne fra ødelagte grave, i andre tilfælde er de marvspaltede og har snitmærker«. Kun mellem linierne står det, som udstillerne egentlig vil fortælle, nemlig at fundet af de marvspaltede og snitmærkede menneskeknogler kunne betyde, at stenaldermenneskene i visse situationer var karnibaler. I teksten kommer denne konklusion

Fig. 6. »Stenalderens jægere« hedder udstillingen, men de eneste mennesker, man rigtigt ser, er gravende arkæologer (Aalborg Historiske Museum).

imidlertid aldrig frem. Her videregives blot de oplysninger, der danner grundlag for arkæologernes udtalte antagelse.

Den ensartethed, der erkendtes i oldtidsudstillingerne, skyldes sandsynligvis en påvirkning fra den forhistorisk-arkæologiske videnskab og ikke mindst fra udstillernes syn på og forhold til denne videnskab. Det, der sker, er med andre ord, at den arkæologiske forskningstradition og arkæologiens arbejdsmetoder får direkte indflydelse på indholdet i de udstillinger, arkæologerne laver. Udgravnings- og dokumentationsarbejdet er i sig selv så centrale punkter i varetagelsen af det arkæologiske virke, at disse processer, mere eller mindre bevidst, kommer til at indtage en central position også i den udstillingsmæssige formidling.

Arkæologerne er produkt af en videnskab, hvor den konkrete kildefremdragningsproces er et kernepunkt, og det er dette, der ses afspejlet i de undersøgte oldtidsudstillinger. Denne påvirkning er både forståelig og natur-

lig, men den er samtidig problematisk, fordi den får en uhensigtsmæssig indflydelse på oldtidsudstillingerernes budskab og dermed på det billede, der formidles af fortiden.

Overordnet kan man sige, at påvirkningen fra den arkæologiske videnskab får som konsekvens, at udstillerne i mange tilfælde slet ikke kommer i gang med at formidle. Det, der viderebringes, er i mange tilfælde en ubearbejdet og ikke-konkluderende forenkling af de data, den arkæologiske videnskab producerer, og af de overvejelser, arkæologerne gør sig på grundlag heraf. Ofte kommer udstillingerne således ikke frem til at formidle essensen af arkæologernes arbejde, nemlig de oplysninger, arkæologien kan give om fortiden og dens mennesker. I stedet kommer udstillingen til at handle om videnskaben arkæologi og om dens udøvelse, arbejdsmetoder og umiddelbare resultater.

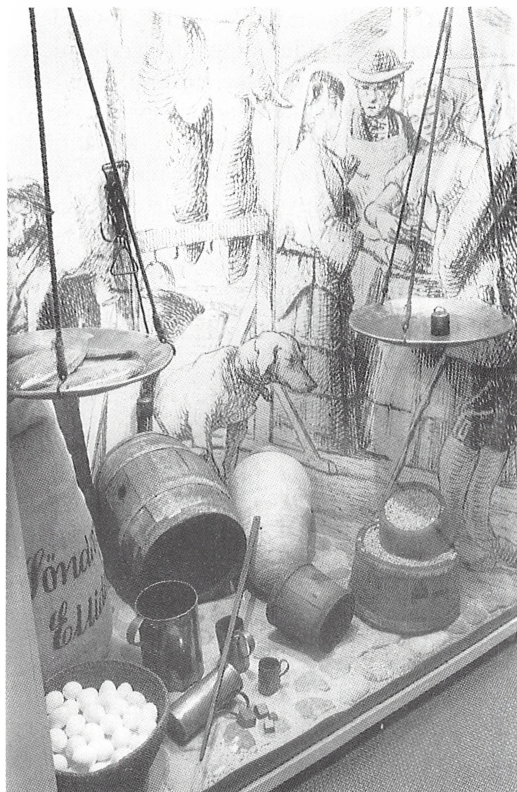

Fig. 7. Selv fine dioramaer som dette kan miste deres værdi, når udstillingen ikke har noget navn, og der ikke siges noget om, hvad dioramaet skal illustrere (Aalborg Historiske Museum).

Udstillingssprog

Når en instruktør iscenesætter en film, benytter han, i sine bestræbelser på at gøre filmens handlingsforløb og plot så klart som muligt, filmmediets samspil mellem billede, lyd, lys, specialeffects m.m. Han benytter sig af det, man kan kalde filmmediets sprog. Også museumsudstillingen har sit eget karakteristiske sprog, som udstilleren kan bruge i formidlingen af sit budskab.

En udstillings sprog er dens udtryksform, dens måde at formidle information på, og omfatter alle de teknikker og virkemidler, som udstilleren benytter i kommunikationen mellem udstilling og besker. I modsætning til f.eks. bogen, hvis sprog er baseret på relativt få virkemidler, består udstillingssproget af en lang række forskellige virkemidler: Tekst, billeder, genstande, lys, farver, AV-

midler, etablerede miljøer o.s.v. Eftersom de virkemidler og enkeltteknikker, der skaber en udstilling, udgør en helhed, består udstillingssproget desuden af det samspil, der opstår mellem de enkelte virkemidler/teknikker. Man kan sige, at enkeltteknikkerne er udstillingens ord og samspillet det, der gør ordene til sprog. Vil man bedømme en given udstillings sprog, er det derfor nødvendigt både at undersøge og bedømme de enkelte teknikker og at bedømme deres indbyrdes samspil.

Som det fremgår, adskiller udstillingssprog sig fra de øvrige temaer i denne artikel ved at være en meget sammensat størrelse og ved, mere end de øvrige temaer, at skulle bedømmes ud fra subjektive skøn. For at det skal være muligt at forstå, hvad den endelige bedømmelse af udstillingssproget bygger på, følger her en nærmere redegørelse for, hvilke elementer udstillingssprog kan siges at bestå af, hvad de indebærer, og hvordan det lader sig gøre at vurdere dem.

Udstillingens indledning

Det første udstillingstekniske element, man møder i en udstilling, er dens indledning. Indledningen kan bestå i en titel, men den kan også udgøres af en folder eller af en kortere introduktionstekst. Indledningen udgør beskerens allerførste introduktion til udstillingens emne og skaber de første grundlæggende forudsætninger for at forstå udstillingens budskab. Derfor er eksistensen af en indledning og måden, den håndteres på, et væsentligt udstillingsteknisk element.

Udstillingens disponering

Et mere overordnet element er udstillingernes disponering, hvilket vil sige måden, de er indelt på og det forløb, der ligger i dem. Ligesom en veldisponeret bog gør læsningen nemmere og fremmer forståelsen af bogens budskab, kan også udstillingernes disponering henholdsvis hæmme og fremme formidlingen af information.

Udstillingens inddeling skal i denne sammenhæng forstås som den udstillingstekniske

udnyttelse af former, farver, ruminddeling m.m., der bruges til at markere overgangen fra ét afsnit i udstillingen til et andet. Udstillingens forløb skal forstås som den eventuelle rute, det er meningen at beskueren skal følge for at få maksimalt udbytte af udstillingen. En udstillings disponering vurderes bedst ved simpelt hen at bemærke, hvor let eller svært man selv har ved at finde rundt i udstillingen.

Foruden de to netop omtalte elementer består udstillingsprog af en række mere direkte formidlingsrettede teknikker – brugen af tekst, illustrationer, genstande osv. Disse teknikker kan samlet kaldes udstillingsteknikker og vil blive omtalt nedenfor. Hvilke og hvor mange af disse teknikker den enkelte udstilling anvender, bestemmes af, hvilken type udstilling der er tale om.

Tekstteknik

Betegnelsen tekstteknik dækker udstillingernes fysiske præsentation af de anvendte tekstenheder og består af tre elementer: Den eller de valgte skrifttyper, den valgte opsætning og endelig den anvendte tekstmængde. Formålet med at vurdere en udstillings tekstteknik er at afdække, hvor let det rent læsemæssigt er at tilegne sig tekstens budskab.

I en vurdering af den valgte skrifttype ses der på, om typen sammen med den valgte bogstavstørrelse, den anvendte pitch og i visse tilfælde også bogstavernes farve gør teksten tilstrækkelig læsevenlig. For opsætningens vedkommende ses der på, om sætningernes længde, antallet af linier pr. tekstenhed, klummebredde og linieafstand gør teksten læsevenlig. Endelig kan man efter devisen »jo sværere tilgængelig en opsætning er, desto mindre tekst bør den indeholde« se på, hvordan mængden af tekst forholder sig til håndteringen af skrifttype og opsætning.

Illustrationsteknik

Begrebet illustrationsteknik skal forstås som udstillingernes måde at anvende todimensionelle illustrationer, såsom tegninger, fotos og

malerier, på. Illustrationsteknik kan vurderes ved, at man forholder sig til illustrationernes motivmæssige og tekniske kvalitet. Den motivmæssige kvalitet kan vurderes ved at se på, hvor logisk det valgte motiv er i den aktuelle sammenhæng. Samtidig bør man overveje, om budskabet i illustrationen er entydigt, eller om det kan misforstås. I en vurdering af illustrationernes tekniske kvalitet må man se på, om f.eks. skarpheden, strejtykkelsen og farveholdningen i det afbilledede motiv gør det muligt at få udbytte af den.

Genstandsbrug

En væsentlig del af udstillingsteknikken er udstillingernes anvendelse af tredimensionale genstande. Der kan her skelnes mellem fem forskellige typer: Originalen, den genopbyggede original, kopien, rekonstruktionen og modellen.

Ved original forstås den genstand, der bortset fra usynlige konserveringsmæssige indgreb fremstår uændret i forhold til det udseende, den havde på fund- eller erhvervelsestidspunktet.

Den genopbyggede original vil i modsætning til originalen være udstillet i en anden form end den, den havde på fund- eller erhvervelsestidspunktet. Eksempler på genopbyggede originaler er det samlede lerkar og den udrettede skjoldbule. Forskellen mellem originalen og den genopbyggede original ligger i det fortolkningsmæssige usikkerhedsmoment, konservatoren ved sin genopbygning tilfører genstanden.

Kopien er en 1:1-gengivelse af enten en original eller en genopbygget original. Kopien er fremstillet i nyt materiale, men er tro mod originalens nuværende formmæssige udtryk – manglende dele vil f.eks. ikke være gengivet på en kopi.

Rekonstruktionen er som kopien en 1:1-gengivelse enten af en original eller en genopbygget original. Rekonstruktionen er som kopien lavet i nyt materiale, men skal i modsætning til denne gengive originalens oprindelige form, ikke dens nuværende udseende. Rekonstruktionens formål er at fortælle andet og

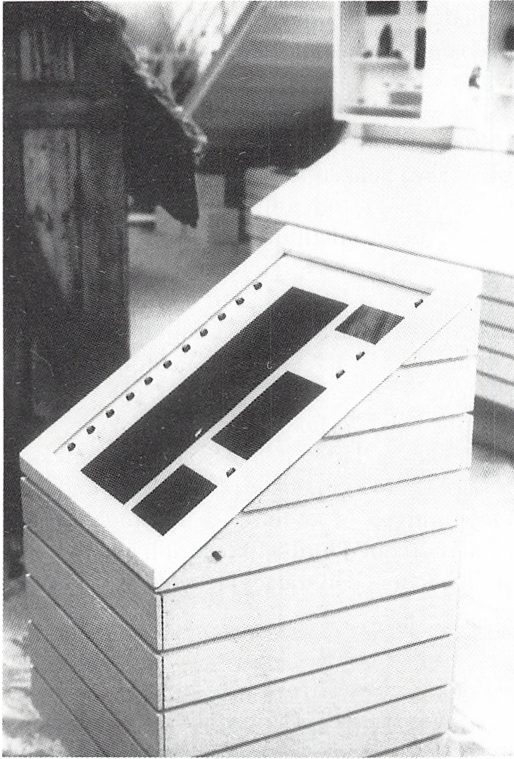

Fig. 8. Trykknappulte som denne på Gilleleje museum skal udformes med omlanke. Ellers ender de let som legetøj eller irritationsmomenter.

mere om den originale genstand, end man er i stand til at gøre alene ved dennes hjælp. Det er f.eks. lettere at fortælle om et redskabs funktion ud fra en rekonstruktion end ud fra en misfarvet og ukomplet original.

Modellen er en speciel form for rekonstruktion, lavet ud fra de samme principper som denne, men altid i et andet størrelsesforhold end det rekonstruerede. Modellen manipulerer med virkeligheden med det formål at tydeliggøre forhold, som kun vanskeligt kan vises i udstilling ved hjælp af originalen selv.

I en vurdering af udstillingernes brug af genstande må det undersøges, om de anvendte genstandstyper er de mest hensigtsmæssige set ud fra et formidlingsmæssigt synspunkt. I denne vurdering bør der også tages hensyn til, om der tilstrækkelig tydeligt gøres opmærksom på de tilfælde, hvor den udstillede genstand er en kopi eller en rekonstruktion.

Sanseteknik

Mens tekst- og illustrationsteknik hovedsagelig taler til øjet, taler lys brugt som effekt, lyd, lugt og mulighed for berøring til det mere udvidede sanseapparat – derfor betegnelsen sanseteknik. Sanseteknik er med andre ord udstillingernes special-effects – det, der bidrager til at udstillingsoplevelsen når ud over sine traditionelle grænser.

Det afgørende i forbindelse med udstillingernes anvendelse af sanseteknik er, at den bruges hensigtsmæssigt. At den i de enkelte tilfælde opfylder sin funktion og ikke i stedet virker forvirrende.

Supportteknik

Formidlingen af udstillingernes indhold bæres ikke alene af teksterne, billederne og udstillingsgenstandene. Den bæres og præges i lige så høj grad af alle de øvrige elementer, der indgår i den praktiske opbygning af udstillingen: Det valgte udstillingsmodul (planche, montre el.l.) og designet af modulets enkelteheder (farvevalg, belysning, placering af tekster m.m.). Hele denne side af udstillingernes teknik kan sammen med AV-midler og andre tekniske hjælpemidler kaldes supportteknik. Supportteknik er i alt væsentligt at betragte som avancerede støtteteknikker til understregning, uddybning eller forklaring af udstillingens budskab.

Det, man i bedømmelsen af en udstillings supportteknik kan søge at vurdere, er, hvorledes den påvirker tilegnelsen af udstillingens information og budskab. Fungerer supportteknikken efter hensigten, vil den virke befordrende for denne tilegnelse. Fungerer den derimod dårligt, vil den lægge unødige hindringer i vejen for tilegnelsen af budskabet.

Informationstæthed

De fleste, der blot nogenlunde regelmæssigt går på museum, kender begrebet »museums-træthed« og ved, at der er en overgrænse for, hvor megen information man som besøgende kan kapere. Hvis en udstilling skal nå igen-

nem til beskueren med sit budskab, er det vigtigt, at den samlede informationsmængde både i udstillingen som helhed og inden for dens enkelte rum ikke går over grænsen for, hvad de besøgende kan »klare«.

At vurdere informationstætheden, eller om man vil informationsmængden, i en udstilling er en vanskelig og u håndgribelig proces. For at gøre processen mere håndterlig, kan man betragte begrebet informationstæthed som bestående af to selvstændige faktorer: Udstillingernes mikro- og makromængde. Mikromængden er den enkelte udstillingsenheds informationsmængde det vil sige montrens eller planchens sum af information båret af tekst, illustrationer, genstande m.m. Makromængden er udstillingsrummets samlede antal udstillingsenheder. Et udstillingsrums informationstæthed kan måles ved, at disse to mængder vurderes i forhold til hinanden.

Sammenfattende kan siges, at en udstilling, hvis den ikke skal virke uoverskuelig og overfyldt, enten må anvende få informationstætte enheder eller flere enheder med mindre information. Hvis stor informationstæthed i den enkelte enhed kombineres med et stort antal enheder, er der fare for at beskuerne giver op.

Interaktion

I det foregående er begrebet udstillingsteknik for overskuelighedens skyld splittet op i enkeltfunktioner. I praksis vil det give en ufærdig bedømmelse af udstillingssproget at betragte teknikkerne enkeltvis, for udstillingssproget består ikke af enkeltteknikkerne alene. Det består i lige så høj grad af samspillet – interaktionen – mellem dem. Overordnet kan man sige, at det er interaktionens funktionsdygtighed, der bestemmer om en udstilling fungerer og som helhed betragtet hænger sammen.

Udstillingernes sprog

Noget af det mest markante ved de undersøgte udstillingers udstillingssprog var, at langt hovedparten af dem, næsten 3/4, forsøgte at oplyse, hvad udstillingen handlede om. Kun lidt over 1/4 havde enten en titel, en

indledning eller udleverede automatisk en folder, der kunne fortælle, hvad udstillingens emne var.

En samlet vurdering af de undersøgte udstillingers udstillingssprog, hvori der bl.a. blev taget hensyn til det forhold, at kun få af de undersøgte udstillinger lagde vægt på at oplyse, hvad udstillingen hed eller handlede om, gav som resultat, at over 80% af udstillingerne måtte siges at beherske udstillingssproget dårligt, og at mindre end 20% kunne siges at have et godt udstillingssprog.

Dette grelle resultat skal bl.a. søge sin forklaring i det forhold, at udstillingerne i vid udstrækning lader den besøgende i stikken. Et oplagt eksempel herpå er de manglende indledninger, et andet er den manglende information om det tiltænkte forløb gennem udstillingerne – kun meget få steder var forløbet

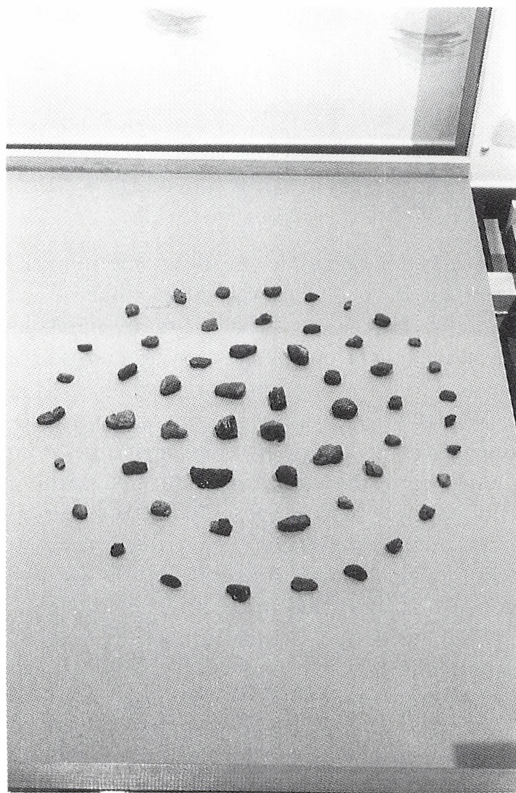

Fig. 9. Denne præsentation af en samling ravstykker er et eksempel på, hvordan en æstetisk opsætning får lov til at overdøve budskabet. Pointen i den tilhørende udstillingstekst er nemlig, at ravstykkerne er fundet som løsfund (Aalborg Historiske Museum).

så umiddelbart åbenlyst, at det var forsvarligt ikke at gøre opmærksom på det. Andre forhold, som at tilegnelsen af information ofte blev besværlig- eller umuliggjort af f.eks. dårlige lysforhold, har ligeledes indflydelse på resultatet.

En anden del af forklaringen er, at det mange steder syntes at være vigtigere, at udstillingen rent æstetisk tog sig godt ud, end at den bibragte beskueren de nødvendige forudsætninger for modtage dens budskab.

Endelig har det stor indflydelse på udstillingsprogets kvalitet, at en stor del af de undersøgte udstillinger var etikette- eller interiørudstillinger, som begge mere fremviser end formidler genstandene.

En af konsekvenserne af det dårlige udstillingsprog var, at der formidledes et indskrænket billede af fortiden, fordi udstillingerne ikke med det anvendte sprog kunne udnytte det potentiale, der ligger i vor viden om fortiden. Der er således næppe tvivl om, at udstillingernes noget primitive menneske- og udviklingssyn for en stor del skyldes udstillingsprogets mangelfuldhed.

Afrunding

Som det vil være fremgået af artiklens forskellige temaer, var der i de undersøgte udstillinger en tendens til, at de materielle levn – museumsgenstandene – fik lov til at styre udstillingerne både med hensyn til form, forløb og budskab. I stedet for at give et alsidigt billede af det omhandlede emne eller tidsafsnit fokuserede udstillingerne i høj grad på genstandenes egenhistorie. Desuden var udstillingernes fremstilling af den historiske virkelighed ofte ensidig og til tider præget af et traditionelt historiesyn, der kun i mindre grad satte focus på mennesket i historien og på den indflydelse, mennesket har haft på den historiske udvikling. Set under ét leder dette til den konklusion, at de undersøgte udstillinger ikke kan siges at formidle et fyldestgørende billede af vor forhistorie.

Denne vurdering må hovedsagelig begrundes med, at det for de fleste temaers vedkommende viste sig, at over halvdelen af ud-

stillingerne måtte rubriceres i den negative ende af den anvendte vurderingsskala. Man kan måske indvende, at en sådan vurdering af undersøgelsens resultat er for negativ, idet den anden halvdel af udstillingerne jo faktisk placerede sig i den positive ende af skalaen. I denne sammenhæng er det imidlertid ikke nok, at halvdelen af udstillingerne løser de forskellige problemer nogenlunde tilfredsstillende. Dette fordi der her ikke er tale om en hvilken som helst formidling af fortiden. Der er tale om museernes formidling. Museerne er forskningsinstitutioner med højt kvalificeret personale, som har forpligtet sig til at varetage en formidling af vor kulturhistorie, og set på den baggrund kan vurderingen ikke siges at være for negativ. Museerne har potentiale til at gøre det bedre.

At undersøgelsens resultat virker så markant og måske lidt for generaliserende, er til dels en effekt af undersøgelsens sigte, som var at afdække generelle tendenser i museernes formidling af fortiden ved at betragte dem som en samlet gruppe. Havde vi i stedet bedømt museerne enkeltvis, var resultatet måske blevet mere acceptabelt, men dets videre perspektiver var til gengæld lettere druknet i en ufrugtbar diskussion af enkeltudstillinger.

Hvad kan en undersøgelse som denne så bruges til? For det første kan den forhåbentlig være medvirkende til, at der startes en debat om kvaliteten af museumsudstillingerens indhold, og måske kan den samtidig introducere nogle begreber til brug i denne debat. Undersøgelsen har desuden gjort opmærksom på nogle problematiske aspekter i den kulturhistoriske fortidsformidling, som måske kan danne baggrund for en ny type overvejelser i forbindelse med udstillingsplanlægning. Endelig kan undersøgelsen tjene til at illustrere behovet for kvalificeret kritik af museumsudstillinger og forhåbentlig medvirke til, at der dannes præcedens for også at anmelde kulturhistoriske museumsudstillinger.

Litteraturoversigt

Adolfsson, Gundula: Människa och objekt i smyckeskrin – en analys av arkeologiska utställningar i Sverige (Symposion Bokförlag & Tryckeri, Stockholm/Lund, 1987).

- Alexander, Edward P.: *Museums in motion – an Introduction to the History and Functions of Museums* (American Association for state and local History, Nashville, 1973).
- Ansorg, Hans: *Historischer Sachzeuge im Geschichtsmuseum* (Neue Museumskunde, Nr. 2, s. 68–74, 1984).
- Bolvig, Axel og Mahler, Ditlev: *Fortid og nutid – katalog fra udstillingen »Fortid og nutid«, Gl. Holtegård, 1984* (Søllerød Kommune, 1984).
- Braae, Christel: *Genstandenes sprog – erfaringer i etnografisk formidling. Fra skolesamlinger til nationale museer* (Dansk Tidsskrift for Museumsformidling, nr. 9, s. 23–27, 1989).
- Bro-Jørgensen, Marianne: *Nogle hovedlinier i dansk museumsformidling i de sidste ti år* (Dansk Tidsskrift for Museumsformidling, nr. 9, s. 33–37, 1989).
- Carlsson, Göran og Ågren, Per-Uno: *Utställnings-språk – om utställningar för upplevelse och kundskap* (Prisma/Riksställningar, Stockholm, 1982).
- Damm, Anette og Thorndal, Jytte (red.): *Danskeren og den ædle vilde – vore forestillinger om os selv og andre folk i fortid og nutid* (Forlaget Hovedland, Moesgård, 1987).
- Jensen, Vivi: *Oldtidsformidling – samtidsformidling* (Dansk Tidsskrift for Museumsformidling, nr. 9, s. 38–46, 1989).
- Knudsen, Pernille Ulla: *Hvad lagde de særlig mærke til? – Om brugen af publikumsundersøgelser i museumsarbejdet* (Fortid og Nutid, hft. 2, s. 144–153, 1990).
- Laursen, Janne: *Faglighed og formidling* (Nord Nytt, Nordisk Tidsskrift for Folkelivsforskning, nr. 39: Formidling af landbokultur, s. 9–20, 1989).
- Rasmussen, Holger: *Dansk Museumshistorie – de kulturhistoriske museer* (Dansk Kulturhistorisk Museumsforening, særtryk af Arv og Eje, 1979).
- Witt, Torben: *Hvad med museerne? – spredte bidrag til en almindelig museumslære* (Wormianum, 1977).

Anmeldelser

Dansk Identitetshistorie, 1, Fædreland og modersmål 1536–1789, 2, Et yndigt land 1789–1848. Redaktion Ole Feldbæk. C. A. Reitzels Forlag, 1991, 424 og 468 sider. 395 kr. pr. bind.

»Vi er danske folk, ét kød og blod, og i mange stykker ens af sæder og vilkår«, skrev karmelitermunkken Poul Helgesen sidst på året 1534 i en formaning »til alle kristne læsere« om enighed i landet under Grevens Fejde. Han har øjensynligt ment, at der var en »dansk identitet« at appellere til på det tidspunkt – hvad der så ellers måtte ligge i det begreb.

Forskergruppen, der nu har frembragt de første to bind af værket *Dansk Identitetshistorie*, er ikke enig med Poul Helgesen. Den har arbejdet ud fra den antagelse, at det først var i 1700-tallet, at dansk identitet blev et anliggende for samfundsgrupper uden for magthavernes kreds. Denne identitet udviklede sig i *den* generations levetid, som oplevede loven om indfødsretten i 1776. Det fædreland, man identificerede sig med, var nu defineret som landet, hvor man var født og opvokset. Man blev bevidst om fælles sprog, fælles fortid og det, man i princippet forestillede sig var et nationalt fællesskab. *Man* er i den forbindelse borgerskabets øverste og mellemste lag, altså først og fremmest akademikere og embedsmænd på mange niveauer samt funktionærer og håndværksmestre. Loven om indfødsretten var især vigtig, fordi den ud over at være magthavernes forsøg på at samle indbyggerne i den multinationale stat også var ment som – og virkede som – en politisk imødekommende gestus over for de nye tanker og følelser vedrørende danskhed og fædrelandskærlighed, der siden midten af århundredet havde vokset sig stærke i borgerlige kredse. Loven imødekom et følelsesmæssigt behov blandt borgerne, der følte sig bekræftet i deres danskhed ved kongens landsfaderlige gave til sit folk.

Det er værkets redaktør, Ole Feldbæk, der formulerer disse tanker, som vist må opfattes som de bærende i bøgerne, eftersom flere af forfatterne skriver i tilslutning til dem. Det skal dog bemærkes, at Lorenz Rerup formulerer sig på en måde, der vist må forstås som udtryk for en anden opfattelse: den danske identitet var i løbet af 1700-tallet blevet styrket og udbygget (den havde altså været der før). Den indeholdt efterhånden mange af de elementer, der senere indgik i den danske nationalisme, men det afgørende spring, der satte »folket« i centrum, blev ikke foretaget. Det var staten personificeret i det kongelige dynasti, der bandt helstaten sammen, ikke folket. Den over-

ordnede samfundsideologi omkring 1800 var ikke en nationalisme, men en helstatspatriotisme. Loven om indfødsretten af 1776 var ikke national, den var et skridt til befæstelse af en helstatspatriotisme, som ikke var en nationalisme, men en statspatriotisme. Og Rerup gør den ikke uvittige bemærkning, at »betoningen af nationale særtræk, f.eks. af sproget, som et skel mellem mennesker kunne forekomme en helstatspatriot at være udtryk for et barbari, som når vi i nutidssprog tager afstand fra racisme« (bind 2, s. 326ff).

Det skal ikke bebrejdes forfatterne, at der er forskelle imellem deres synspunkter. Artiklerne er selvstændige, og forfatterne bærer hver for sig ansvaret for deres afhandlinger, som redaktøren skriver i indledningen. Det anførte tager sigte på at gøre opmærksom på nogle af de problemer, der knytter sig til den terminologi, som forskergruppen er blevet enig om at benytte, herunder naturligvis især begrebet *dansk identitet*, som har givet navn til hele projektet. Redaktøren bemærker i indledningen (s. 18), at »en explicit stillingtagen til teori og terminologi... indtager en ret tilbagetrukket plads i de publicerede afhandlinger«. Vægten skal lægges på ordet explicit, for naturligvis er der en teori (eller flere) bag det hele, så sandt som teori er alt det, der forudsættes eller antages. At en dansk identitet først begynder i 1700-tallet er således en særdeles massiv teori, der er blevet bestemmende for indholdet i begrebet identitet, sådan som det bruges i de fleste af artiklerne. Egentlig kommer der først en definition af dette nøgleord på side 227 i bind 1: et følelsesmæssigt behov for et tilhørsforhold, men det overvejes også i indledningen. Her gives det en snævrere betydning. Dets fordele siges at være, at man kan stille konkrete spørgsmål af typen: hvem identificerede sig med Danmark og dansk, og med hvilken intensitet markerede den nationale identitet sig i et givet tidsrum, sammenholdt med individets eller gruppens andre identiteter. Her ser det ud til at dreje sig om *national* identitet, identisk med nationalfølelse el. lign. og ikke om danskernes behov for et fælles tilhørsforhold, f.eks. i de tider, da Vedel og Huitfeldt talte om fædrelandskærligheden som indgivet af Gud (jfr. 1, s. 40). For de fleste af forfatterne er projektet altså ikke at indkredse de følelser af fællesskab inden for det danske rige, som har eksisteret til forskellige tider, f.eks. den danske identitet, Poul Helgesen appellerede til, da det så sortest ud for samhørigheden, men derimod om tilblivelsen af nutidens nationalfølelse i takt med nationalstatens opkomst. Det handler om *national* identitet og ikke om dansk identitet i bredere forstand, og det havde været heldigt, om dette var fremgået af projektets titel. Teorien om at danskhed først optræder i for-

bindelse med nationalfølelse har været bestemte.

I en artikel i dette tidsskrift i 1984, *Kærlighed til fædrelandet. 1700-tallets nationale selvforståelse* har Ole Feldbæk lanceret lignende tanker. Her er nøglebegrebet imidlertid ikke dansk identitet, men, som titlen siger, *national selvforståelse*. Sidstnævnte størrelse havde udviklet sig gennem 1700-tallet i borgerlige kredse i den smukkeste tænkelige harmoni med disse kredses håndgribelige egeninteresse. Den nationale selvforståelse var ved 1700-tallets slutning efter alt at dømmes endnu begrænset til borgerskabets øverste og mellemste lag, for bønderne var endnu ikke blevet nationale. Denne brug af begrebet *national selvforståelse* som en tidsmæssig specifik fremtrædelsesform for dansk identitet giver anderledes god mening end påstanden om, at der overhovedet først optræder en dansk identitet i 1700-tallet, og forfatterens indlæg i det nye værk betegner i det hele taget ikke noget fremskridt i forhold til den mindre kategoriske og mere nuancerede artikel fra 1984.

Der bruges mange andre begreber i de to nye bind, hvoraf nogle har været nævnt i det foregående: national identitet, patriotisk identitet, statspatriotisme, ideologi, kulturation og endnu flere svære størrelser, som dels betegner noget forskelligt og dels griber ind i hinanden på forskellig vis. Der stilles store krav til læserne i retning af at holde styr på, hvad begreberne dækker. Lorenz Rerup har meget ret, når han efter en halv sides overvejelser over begrebet nationalisme tilråder forsigtighed i omgang med begrebet (2, s. 325). Det er faktisk mere af samme slags, som denne halve side indeholder, der efterlyses, og hvad der her er sagt går alene på, at det ville have forøget klarheden og dermed værdien af forskergruppens arbejde, hvis den i højere grad havde bragt sig selv og læserne på det rene med, hvad den lægger i de svære ord, og hvilke implicite teoretiske synspunkter, der har styret dens overvejelser.

Det er altså et værk om tilblivelsen af den moderne danske nationalfølelse, vi er ved at få. At 1500-tallets danske identitet var noget andet er klart nok. Harald Ilsøe har ud fra sit store kendskab til kilderne skrevet om den ældre tid, hvilket i praksis vil sige fra slutningen af 1400-tallet, selv om både bindets og artiklens afgrænsning bagud er en anden, henholdsvis 1536 og ca. 1550. Ilsøe har i sine talrige citater fundet mange udtryk for både magthavernes ønske om et fællesengagement i fædrelandet og for, at et sådant engagement faktisk fandtes, men han mener samtidig, at »i den ideologiske alliance mellem kongemagt og lutherdom var begrebet fædreland uden principiel betydning« (s. 28). Ja, hvis man går ud fra det indhold, man lagde i begrebet i 1700-tallet og senere. Ilsøe synes (med et [!]) at studse over, at Anders Sørensen Vedel nærmest bruger ordet menighed synonymt med fædreland (s. 41). Mon ikke det hos den tænksomme Vedel er et spor af den gamle tanke, også

velkendt fra udlandet, at menigheden, nadverfællesskabet, var det samfundsfællesskab, man følte sig knyttet til. Dette sakrale fællesskab var på det nære plan sognet eller købstaden, men den lokale menighed var en del af den større menighed, det standsdelte samfund, og kongen stod som den samlende figur og som forsvarer af den danskhed i kød og blod og sæder og vilkår, der for Poul Helgesen var givet af naturen. Også Christiern Pedersens optagethed af dansk sprog og historie og hans udsagn desangående skal forstås i denne sammenhæng. Hans ønske om at give danskerne en dansk helt af format bar som bekendt frugt. Krøniken om Holger Danske hørte til den mest yndede læsning (og højtlesning) i tre hundrede år.

Det havde vel været værd at overveje, om ikke den grundfæstede middelalderlige tankegang om et Danmark som et led i en sakral og universel sammenhæng i én eller anden form levede videre i – eller af magthaverne søgtes overført til – den nye stat og statskirke efter 1536. Den kollektive forestilling vedrørende det sakrale fællesskab gjorde i hvert fald. Som Ilsøe har påvist, forestod statskirken kirkebønner og bededage, hvor hensigten var, at alle skulle samvirke om bevarelsen af det danske samfund, det kristne fællesskab under den af Gud indsatte danske konge. Hvis man anvender identitetsdefinitionen fra bind 1, side 227: et behov for et følelsesmæssigt tilhørsforhold, og samtidig befrier sine forestillinger om 1500-tallets fædrelandsbegreb for 1700-tallets betydning, vil man få en dansk identitet så god som senere tiders, bare anderledes.

At identitetsskabelse, herunder danskhed, skal ses i sammenhæng med den generelle mentalitetsændring, der fandt sted i løbet af den periode, bindene behandler, antyder senere derved, at det noteres, at forbindelsen mellem religiøs og samfundsmæssig bevidsthed efterhånden løsnede sig. Ole Feldbæk overvejer forudsætningerne for skabelsen af »den tidlige danske identitet« i 1700-tallet og nævner som én af disse den begyndende sækularisering. Langsomt svækkedes kirkens og religionens magt over sindene, samtidig med at oplysningstidens kritiske fornuft vandt indpas. Der opstod et følelsesmæssigt tomrum, det var ikke længere tilstrækkeligt blot at være »en loyal undersåt, en nyttig borger og en synder for Gud« (1, s. 228). Bortset fra at det sidste (der i øvrigt gentages s. 253) er en karikeret fremstilling af tidligere tiders religiøs-sociale forestillinger, som højst kan dække nogle teologers ønsketænkning, er der her sagt noget væsentligt. Det er naturligvis ikke Feldbæks mening, at »sækulariseringen« eller den »rationalisme«, der angives som en drivkraft, der svækkede kirkens position (2, s. 259), *i sig selv* var handlende størrelser, og det havde været interessant at se forskergruppens overvejelser over, hvordan den proces kan tænkes at være foregået, som førte fra én dansk identitet, tænkt og følt inden for den religiøse helhedsforståelses rammer, gen-

nem udviklingen af en ny virkelighedsforståelse med en ny form for rationalitet og blandt andet dermed til nye rammer for følelsen af behovet for et samfundsmæssigt tilhørsforhold. En teori om, at det er i sammenhæng med denne udvikling, vore nutidige begreber om fædreland og vor nationalfølelse er blevet til, ville måske i højere grad have bidraget til forståelsen af danskhedens udvikling til det, den er i dag.

Ud over antagelsen af, at en dansk identitet først opstod i 1700-tallet, er én af de implicite teorier, der har styret gruppens arbejde, at man kun kan sige noget om holdninger og følelser hos den lille del af befolkningen, der kunne læse og skrive. Det gentages med mellemrum i forskellige sammenhænge, at hvad bønderne, i 1700-tallet tre fjerdedele af befolkningen, mente, ved vi ikke. Selv om »danskerne« i 1776 havde fået en »national identitet« (1, s. 218), hedder det tre sider længere fremme, at i 1776 »havde størstedelen af den danske befolkning slet ikke mødt de nye nationale tanker og følelser«. Omtrent det samme siges i bind 2, side 255 om de følgende årtier, og begge steder henvises der til de få bevarede bondedagbøger fra disse tider, der ikke siger noget om nationalfølelse og den slags. Med andre ord: den mundtlige kultur formodes at skulle studeres, som om den var skriftlig. Den internationale kulturforskning har ikke sat spor her. Det er ikke muligt her at uddybe dette, og der skal derfor kun gøres en enkelt bemærkning. Flere steder fremhæver forfatterne med rette sproget som en væsentlig del af eller skabende kraft for den danske identitet. Modersmålet blev betragtet som et våben i kampen for en dansk identitet, udviklingen af det danske sprog blev et hovedanliggende i denne sammenhæng (f.eks. 1, s. 118ff og 2, s. 399f). Man kunne spørge: hvad så med »den gemene almue, der ikke forstår andet end deres moders sprog«, som Holberg sagde (jfr. 1, s. 120)? Hvis sproget var vigtigt for den lille gruppe, der havde eller var ved at udvikle en national identitet i moderne forstand, har det vel også spillet en forenende rolle for dem, der havde en anden form for dansk identitet?

Foruden det allerede nævnte hører vi i bind 1 om, hvordan de dele af befolkningen, der behandles, nåede frem til at opfatte fædrelandet som det land, hvor man var født og opvokset, efter at der tidligere i 1700-tallet havde været megen tale om, at fædrelandet var »verdensborgernes fædreland«, landet hvor man levede og virkede som loyal undersåt og nyttig borger. Karin Kryger har eftersporet de nationale følelser og den bevidste søgen efter nationale udtryksformer i den nyklassicistiske kunst. Vibeke Winge skriver i begge bind om forholdet mellem dansk og tysk. Bind 2 handler i øvrigt om, hvordan den nationale identitet fik tilføjet nye træk i den følgende tid frem til 1848. Det kom bl.a. til udtryk i et krav om Danmark for danskerne hvad embeder angik, og i Tyskerfejden, hvor der ifølge Vibeke Winge og Ole Feldbæk for

første gang blev givet artikuleret udtryk for en aggressiv dansk nationalisme. Nationalfølelsens udvikling søges eftersporet i resultaterne af konkurrencen om en dansk nationalsang i 1818, hvor Flemming Conrad leverer en stringent og underholdende analyse af bidragene, der imidlertid munder ud i den i projektets sammenhæng nedslående konklusion, at interessen for de nationale sange på det tidspunkt var mere sensationspræget end holdbar, hvad forfatteren til dels tilskriver en vis mathed efter rigsopløsningen i 1814. Det er overraskende, at man ikke har følt behov for at fortælle historien om den sang, der faktisk blev til noget, Oehlenschlägers *Der er et yndigt land*, skrevet kort efter konkurrencen og trykt første gang 1823. Den omtales, bl.a. s. 196f, men vi hører intet om dens historie. Det kommer måske i næste bind.

Ole Feldbæk skriver om skolelovene og skolens bøger, hvori borgernes børn kunne finde bekræftelse og bestyrkelse i den nationale identitet, som de voksede op med i deres hjem, og Lorenz Rerup beskæftiger sig med udviklingen fra litterær til politisk nationalisme. Bindet slutter med et stykke af Flemming Conrad om den nationale litteraturhistorieskrivning 1800–1861, hvor denne teksttype ses som udtryk for det fremvoksende borgerskabs liberale og nationale ideer og som medvirkende til, at borgerskabet og dets kultur kom til at fremstå som mere national end andre samfundsklasser.

Det er, som man ser, væsentlige emner, der behandles, selv om det ikke altid er indlysende, hvorfor et bestemt emne er med og andre ikke. Alle forfatterne er venner af talrige citater, men til gengæld for den i sjælden grad kildestyrede fremstillingsform får man forelagt et stort materiale, som andre, mindre hjemme i periodens kilder, vil kunne bygge videre på i fremtiden. Det samme gælder adskillige af de iagttagelser og betragtninger, forfatterne gør undervejs, mens andre nok kan vække modsigelse. I sin omtale af det tysksprogede persongalleri hos Holberg slår Vibeke Winge soldater, barberer og jøder sammen som generelt latterlige, let anløbne karakterer (1, s. 103). Det er ikke heldigt, for faktisk er det karakteristisk for Holberg, at jøder trods deres gebroknede sprog i flere tilfælde bruges til at repræsentere fornuften. Det gælder den skeptiske jøde i *Det arabiske pulver* og de to jøder, der til sidst bringer *Ulysses von Ithacia* ned på jorden. Å propos: jøderne og jødefejden i 1819 havde vel fortjent at blive omtalt mere end ganske perifert, jfr. redaktørens bemærkning (1, s. 18), at minoriteterne og holdningen til dem nødvendigvis må indgå i en dansk identitetshistorie. Vibeke Winge hævder, at latin mistede sin status som fælles sprog for de lærde og deres institutioner ved reformationen (1, s. 97). Det er ikke korrekt, og fejlen rettes side 199, hvor Ole Feldbæk skriver det modsatte: ved Universitetet og i lærde kredse herskede latinen uantastet i 1700-tallet. Der er en del trykfejl, flere end normalt i den slags bøger. Et par af dem kan forstyrre meningen: der mangler et ikke

i Diderik Menschen-Skræk-citatet, bind 1, side 104, og i samme bind side 256 er 1760 blevet til 1766.

Noget af det anførte kunne tyde på, at de to bind er blevet til i hast. Det bekræftes for så vidt af redaktørens indledning, hvor der gøres rede for projektets baggrund. Pengene stammer fra en generel folketingsbevilling til styrkelse af dansk grundforskning, og resultatet, der skal rummes i fire bind, skulle påbegyndes den 1. januar 1989 og (efter forlængelse) være afsluttet ved udgangen af 1990. Tidsgrænse og emner, der behandles, er efterhånden blevet indrettet efter, hvilke forskere der kunne levere noget inden for den fastsatte frist. Det meddeles også, at den korte tidsfrist for nogles vedkommende udelukkede, at de kunne være med (l. s. 17f).

Mange vil sikkert mene, at grundforskning er noget, der kræver fordybelse og grundige teoretiske og begrebsmæssige overvejelser. Det har der altså ikke været mulighed for ved dette projekt. Grundforskningsbevillingen er et led i det ønske om central styring kombineret med hovsa-løsninger, der i disse år sætter præg på landets uddannelse og forskning. Baggrunden er nedskæringer efterfulgt af brug af nogle af de sparede penge til hasteindkaldte projekter, der for en stor del skal udføres af allerede ansatte forskere. Denne forskningsstyring sigter bl.a. på hurtige resultater. Dette mål er nået i det foreliggende tilfælde, men man kan diskutere det hensigtsmæssige i, at universiteter, fakulteter og højt kvalificerede forskere accepterer sådanne vilkår.

Alex Wittendorff

Haakon Bennike Madsen og Erland Porsmose (udg.): Næsbyhoved lens regnskaber 1502-1511. Danske Middelalderlige Regnskaber 3. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. Odense Universitetsforlag 1991. 475 s. 298 kr.

Lensregnskaberne før 1660 er et omfattende, mangesidet, men noget forsømt kildemateriale. Det er detaljeret registreret i Thelma Jexlevs Lensregnskaberne – en oversigt, 1978 (særtryk af Fortid og Nutid, XXV–XXVII, 1974–76), og en repræsentativ prøve omfattende regnskabet fra Koldinghus len 1610–11 er forbilligligt udgivet ved Birgitte Dedenroth-Schou i 1984.

Nu foreligger en udgave af den enestående række af regnskaber fra Næsbyhoved len fra Kong Hans's tid fra årene 1502–11. Dette len, der fra Grevefejdens tid var kendt under navnet Odensegård, omfattede hele fem af de nordfynske herreeder eller ca. en tredjedel af øcn. Lenet rummede ca. 250 gårde eller omkring en syvendedel af gårdene i området og ca. 2.500 skatteydende bønder.

Udgaven indeholder dels fem lensregnskaber

med jordebøger, fra 1502, 1503, 1505, 1509 og 1510 med en ekstrakt fra 1510, dels et skattemandtalt eller skatteregnskab fra 1510–11. De førstnævnte udføres af jordebogsregnskaber (jordebøger, gæsterilister, oldengældsregistre m.m.) og specificerede indtægts- og udgiftsregnskaber med udspisning for slottet, ladegården og dronning Christines gård i Odense. Det sidstnævnte udgøres af lister over indtægter ved salg af lenets landbrugsprodukter og udgifter til køb af varer, tjenesteydelser, fragt, retsgebyrer m.m.

For lenet som administrativt område, for kildematerialet og udgivelsesprincipperne redegøres der omhyggeligt i en indledning, ligesom også for datidens komplicerede mønt-, mål- og vægtforhold. Ikke mindst redegørelsen for kildematerialet er nyttig, for selv om udgaven er sat overskueligt op – de fem jordebøger er således tabellarisk opstillet – kan det være svært at finde rundt i det omfattende, nu og da noget rodede materiale. Her svigter også indholdsfortegnelsen, der som hovedgrupper har Indledning og Øvrige indtægtslister, med de øvrige afsnit på samme niveau indimellem og med indtægts- og udgiftsregnskaberne skjult under Øvrige indtægtslister.

Næsbyhoved-regnskaberne danner med deres jordebøger og skattelister ikke blot grundlag for analyser af landbosamfundet og dets struktur. Indtægts- og udgiftsregnskaberne fortæller om håndværkere og arbejdsfolk, materialepriser, lønninger og transportomkostninger og dagligdagens fornødenheder.

Hjælp ved arbejdet med teksterne får man i en realkommentar (s. 447–55), indeholdende et register over de forekommende bebyggelser med numre fra en fortløbende nummerering af bønderne i skattemandtallet 1511; desuden i ordlister med enheder for mønt, mål og vægt, med vanskelige ord og med stednavne (s. 457–75).

Ole Degn

Mikael Venge: Det gamle Aalborghus. Told og skatter på Christian II's tid. Told- og Skattemuseet, 1991. 196 s., ill. 238 kr.

I flere arbejder har Mikael Venge tidligere indgående beskæftiget sig med de politiske forhold i Danmark under Christian 2. Her er scenen forlagt til det nordlige Jylland, hvor han med udgangspunkt i Ålborg og det forlængst forsvundne middelalderlige kongelige slot Ålborghus ganske detaljeret skildrer den samme tidsalders administration, politik og samfundsforhold i en landsdel, der vel lå i en udkant af riget, men alligevel takket være købmænds handel med stude og sild rummede en af de vigtigste byer.

Hovedgrundlaget er brevene i Christian 2.s jy-

ske brevbog og tolderen Hans Bartholomæussens toldregnskaber og fire lensregnskaber fra Ålborg samt tre andre lensregnskaber, suppleret med spredt brevmateriale og litteratur. Med stor indlevelsesevne – nu og da måske også lidt dristige tolkninger – trænger Mikael Venge ind i de ikke sjældent noget kryptiske tekster, ikke mindst Hans Tolders ejendommeligt frie og frimodige breve til kongen.

I den ret løst komponerede bog passerer personer og begivenheder revy, og skildringen af opkrævning af landeskatter og af lensmænd og andre embedsmænds virke giver et godt indblik i de administrative forhold i en tid, der på mange måder må forekomme os fjern. En hovedperson er den sørnævnte, næsten gådefulde Hans Tolder, der til trods for sin borgerlige herkomst kom til at spille en usædvanlig rolle.

Bogen er meget velskrevet, jævnlige med en forfriskende ironisk distance, og en dristig brug af moderne udtryk og synsvinkler lader ofte læseren i et glimt få en ganske præcis forståelse af forhold i datiden. De lidt sparsomme illustrationer viser en række dokumenter og Hans Tolders desværre forlængst nedrevne gård på Torvet i Ålborg, og et register afslutter bogen.

Ole Degn

Benedicte Fønnesbech-Wulff: Ulkerup. Historien om en nedlagt skovlandsby i Odsherred. Skov- og Naturstyrelsen, Skippershoved, 1991. 84 s., ill. 148 kr.

Man havde altid vidst, at der i Ulkerup skov, i det nordlige Odsherred, engang havde ligget en landsby. Spor i landskabet af bl.a. gårdenes gamle bageovne, de nedlagte agre og fægangen vidnede endnu om fortidens bebyggelse. På stedet havde fra 1300-tallet ligget en skovlandsby, som ved udskiftningen blev nedlagt – eller snarere flyttet – og herefter næsten glemt.

Da en kraftig storm i 1982 raserede det pågældende skovområde, besluttedes det at afdække og opmåle landsbytomten med dens gårde og huse. Udgangspunktet var, om det overhovedet havde nogen kulturhistorisk værdi at frilægge området, og om der eksisterede et kildemateriale, der kunne belyse landsbyens historie. Det er dette projekt, denne bog omhandler.

Det er en forholdsvis kortfattet, men gennemarbejdet og pædagogisk anlagt publikation. Stoffet er disponeret i ti større eller mindre afsnit. Læseren får indblik i en række overordnede historiske perspektiver – Danmark og Odsherred – og landsbyens forhold – primært koncentreret til tiårene forud for nedlæggelsen (1779–82). Samt på mikroplanet helt ned til den enkelte bondes gård, hushold og familie.

Tagttagelser og udsagn fra den arkæologiske afdækning og kortlægning af landsbyen er sammen med det skrevne kildemateriale behandlet i en spændende og overskuelig historisk fremstilling af landsby og beboere. En landsby, der nedbrydes og flyttes uden for området, mens tomt og agerjord inddrages som del af en forstmæssig drevet skov.

Af Ulkerups seks gårde og ni husmandsboliger, opstod en skovridergård, tre bøndergårde og 11 husmandshuse på to tidligere overdrev og en af landsbyens gamle vange, som opdelttes i husmandslodder.

I bogens hovedafsnit »Bønder i Ulkerup« går forfatteren tæt på en af de 16 familier, der i 1782 måtte opgive tilværelsen som gårdmand og fortsætte som husmand i Strandhaven – Niels Jenssøn. På baggrund af skiftet ved faderens død er foretaget en rekonstruktion af gårdanlægget, der sammenholdt med de arkæologiske udgravninger og fortegnelse over gårdens indbo, fortæller om møbler, husgeråd, redskaber og andet indbo i de forskellige rum, såvel i udlænge som stuehus.

Ud fra andre kilder tegnes et levende billede af dagliglivet, gårdens dyrkningsforhold og drift. Endvidere de økonomiske forhold med bl.a. de skatter og byrder, som hvilede på datidens fæstegård.

I et afsnit om »Husmænd i Ulkerup« tegnes et tilsvarende billede på lavere socialt plan. En af landsbyens 10 husmandsfamilier, med en bolig på seks fag bindingsværk, hvor Jens Nielssøns gård havde 16 fag. Også her findes et skifte, som dog beretter om et langt sparsommere indbo og få husdyr. Men husmanden havde sin plads i landsbyfællesskabet, og var han arbejdsduelig og forstod at udnytte de eksisterende muligheder, var der chance for en anstændig tilværelse.

Forfatteren betegner agerbrugets beskaffenhed i Ulkerup som værende ringe. Arealets omfang var utilstrækkeligt, ligesom jordens kvalitet ikke var ret god. Der hersker nogen usikkerhed om dyrkningssystemet, men det tolkes som alsædbrug. For Ulkerupbønderne var kvæget da også det bærende element i økonomien. Ud over den agrare og animalske produktion var der for husmændenes vedkommende tale om binæring i form af frugtavl, hvilket fremgår af fæstekontrakterne – samt indtægter fra dyrkning af humle og biavl. Hertil kom selvforsyning med kål og andre grøntsager samt bær.

I bogen peges på tre væsentlige årsager til landsbyens nedlæggelse:

1. Fra midten af 1700-tallet var misvækst og kvæggæst i stigende omfang blevet en tyngende økonomisk byrde for landbruget, hvilket øgede den enkelte bondes gæld og fremmede gårdenes forfald.

2. En vurdering af Ulkerup ved udskiftningen godtgjorde, at den til rådighed stående agerjord for bonden langt fra muliggjorde opdeling af seks gårde på de 6–8 td. htk., som man ved udskiftningen tilstræbte at give hver bonde.

3. Ved inddragelse af Ulkerups jord til skov og tilplantning af de gamle marker fik »kongemagten et stykke samlet skov på ca. 100 td. land«, som fra myndighedernes side betragtedes som en bedre løsning end at lade den lille, brøstfældige landsby fortsætte sit vaklende liv.

Konklusionen er: »at nedlæggelsen for myndighederne betød, at udstykningen kunne udføres planmæssigt, at skovdriften kunne intensiveres, og at de udslidte bønder og husmænd kunne forvandles til en gruppe forhåbentlig gode, betalingsdygtige skatteydere«.

Historie om den nedlagte skovlandsby Ulkerup er godt tolket og fortalt. Den kan være god at have til sammenligning, når man arbejder med andre landsbyer fra udskiftningstiden. Fremstillingen støttes af udmærkede kort, grundplaner og en række billeder. Derimod savnes måske et kort, der sammenligner tiden før og efter udskiftningen. Det kunne have været en nyttig dimension for den, der allægger det spændende område et besøg for at iagttage det nutidige kulturlandskab.

Gunnar Solvang

Inger Wiene: En historie om kvindelige håndværkere i 200 år. Udgivet af Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, SFAHs Skriftserie nr. 27. København 1991. 102 s., ill. 150 kr.

I efteråret 1986 begyndte to kvindelige håndværkere, en murer og en tømrer, at interessere sig for, om der tidligere i historien havde været andre kvindelige håndværkere inden for de håndværk, der traditionelt domineres af mænd og derfor kaldes mandefag. De læste forskellige bøger uden at finde nogle af de eftersøgte kvinder, men da de gerne ville opspore kvinders historie i mandefag, endte det hele med, at de sammen med Inger Wiene fik etableret et projekt, der havde til formål at undersøge kvindelige håndværkeres historie. Inger Wiene er selv uddannet som bygningsnedker, men er senere gået i gang med at studere etnologi.

Med denne faglige baggrund har Inger Wiene ikke uventet grebet undersøgelsen an som en interviewindsamling kombineret med skriftlige erindringer for at komme længere tilbage i tiden. Inger Wiene understreger selv i indledningen, at disse ganske få interviews ikke giver belæg for generaliseringer. Ligeledes påpeger hun, at bogen præsenterer hendes sammenfatninger af kvindernes livshistorier, selv om hun i samme åndedrag siger, at kvinderne så vidt muligt kommer til orde selv.

De 200 år deles kronologisk op i seks perioder ud fra forskellige tidstypiske træk, som mere fremkommer ud fra Inger Wienes kendskab til perioderne end fra indholdet i de valgte interviews. For at komme de 200 år tilbage i tiden har Inger Wiene måttet ty til en højst ejendommelig historie fra et

skillingstryk udgivet i 1806. Det omhandler en kvinde, der i mange år var udklædt som mand for at kunne få en uddannelse som skræddersvend og dermed ernære sig selv. Det lykkedes hende at leve tæt på andre svende og endog være soldat uden at blive afsløret. Det fremgår ikke, om Inger Wiene har søgt at verificere historien; blandt andet ud fra de retlige kilder, der ser ud til at være til dele af den.

Fælles for de øvrige kvinder er et stort gå-på-mod og en lyst til at vælge noget andet end husholdningen. Det konkrete valg beror mere på tilfældigheder end egentlige ønsker. Indtil de seneste år havde de kvindelige håndværkere svært ved at kombinere erhvervet med familien. Et par af de ældste valgte erhvervet og blev ikke gift. Det ser ud til, at de har haft et meget selvstændigt liv med råderet over egen økonomi og ansættelser i udlandet ligesom de mandlige svende.

I mellemkrigstiden og den første efterkrigstid var det ikke nemt at fastholde håndværket efter indgåelse af ægteskab, og i hvert fald når der kom børn, holdt kvinderne op med at arbejde inden for deres fag. Men hvad dette angik, adskilte de kvindelige håndværkere sig ikke fra danske kvinder som helhed, hvis manden kunne forsørge familien.

Siden 1960'erne er situationen blevet en helt anden, som en kvindelig murer så udmærket udtrykker det: ... *hvis der var nogen i en 8. klasse, som sagde: »Nå, men jeg vil altså være husmoder«, så ville folk skraldgrine: »Hvem fanden tror du ville betale dig for at gå hjemme?«* Det er ikke kun kvinderne, der gerne vil arbejde, det er også blevet nødvendigt for hovedparten af dem. Det giver ikke færre problemer med at kombinere erhverv og børn, men dette er ikke enstående for kvindelige håndværkere, hvorfor det ikke kan være derfor, der er så få kvinder i mandefag, som bogen konkluderer.

Kvindernes beretninger er spændende at læse. Derimod er nogle af kommentarerne lidt for forudfattede og svære at udlede af beretningerne. For eksempel konkluderer efterskriftet, at bogen ud-sagn er: Gid vi dog var flere. Men kvinderne giver ikke udtryk for, at de har savnet kvindelige kolleger. Mange giver ligeledes udtryk for, at både forældre, mestre og kolleger tog deres valg helt roligt, når de lige havde vænnet sig til det. Derimod var kunderne noget skeptiske og mistroiske. I stedet for at fokusere på familien skulle man måske have søgt at konkretisere den anderledes kultur, der er/var på en mandearbejdsplads, da der i beretningerne ligger mange hentydninger hertil.

Bogen fortæller om kvinder, der valgte en ultradionel og anderledes vej, og heri ligger dens styrke.

Birte Broch

Per Boje, Birgitte Dedenroth-Schou, Knud J. V. Jespersen og Jørgen Thomsen (red.): Folkestyre i by og på land. Danske kommuner gennem 150 år. Ud-givet af Poul Kristensens Forlag og Initiativ-gruppen til udgivelse af festskrift om kommu-nestyret 1991. 294 s., ill. 250 kr.

På mange måder kan man sige, at det danske folkestyre fik sit internationale gennembrud den 2. juni 1992. Det danske nej til Maastricht-traktaten gjorde på dramatisk vis den internationale verden opmærksom på en demokratisk tradition dybt for-ankret i folkestyret. På den baggrund er det særligt interessant at læse nærværende bog: »Folkestyre i by og på land«.

Bogen falder i to dele: en kronologisk og en tematisk del. Harry Christensen indleder med at skrive om kommunestyrets første årtier fra ca. 1837 til ca. 1867. Herefter gennemgår Birgitte Dedenroth-Schou, Holger Dyrbye og Jørgen Thom-sen i fællesskab ca. 100 års kommunestyre fra ca. 1867 til 1970. Endelig afslutter Kim Furdal den kronologiske beskrivelse af 150 års kommunestyre med en gennemgang af kommunalreformen i 1970.

I bogens sidste kapitler behandles mere ind-gående enkelte områder af kommunernes historie. Inge Bundsgaard og Peter Korsgaard beskriver den kommunale socialforsorg fra 1800-tallet til i dag. Holger Dyrbye fortæller om folkeskolen og andre af kommunens kulturelle opgaver gennem tiden. Gitte Lundager Rausgaard beretter om kommunernes tekniske forvaltning, mens Peter Gorm Hansen i det sidste kapitel ser ind i kommu-nernes fremtid.

De historiske udviklingslinier bag indførelsen af det kommunale selvstyre i årene 1837–1841 går helt tilbage til 1700-tallet. I bogens første del be-skrives, hvorledes den folkelige deltagelse i byernes styre, begyndende i midten af 1700-tallet, kan ses som forløber for det senere kommunestyre i by-erne. Det samme gælder indførelsen af fattig- og skolekommissioner på landet fra begyndelsen af 1800-tallet, den voksende politiske erkendelse af lokale løsninger på de stadig flere sociale proble-mer, samt ikke mindst en begyndende selvbevidst-hed i de toneangivende liberale kredse som indivi-dets rettigheder. Altsammen tiltag der pegede i retning af loven om det kommunale selvstyre.

Det kommunale selvstyres indkøringsperiode (»læretiden«) forløb forskelligt for byerne og land-kommunerne. Købstæderne kunne i vid udstræk-ning bygge videre på gamle organisationsformer, mens landkommunerne fik en ny og – i forhold til købstæderne – enklere organisation. Opgaverne var talrige: infrastrukturen skulle forbedres, skole-væsenet udbygges og de voksende sociale proble-mer løses. Da kommunestyrets »læretid« var over-stået i 1867, var begreber som byråd og sogneråd kommet for at blive.

Et nyt sæt love i årene 1867–1868 betød, at kommunerne fik beslutningsret i kommunale sa-ger. Endvidere øgedes de kommunale opgaver voldsomt i tiden frem til 1970. Selv om statens overordnede styring og overvågning af den kom-munale administration var tilgængelige og sagerne flere og mere komplicerede, beholdt man i kommu-nerne en forbavsende høj grad af åbenhed i be-slutningsprocesserne.

Et eksempel herpå er skatteligningen. I land-kommunerne var skattelisterne offentligt tilgænge-lige, og i mange købstæder lod man ligeledes trykke skattebøger, så kommunens borgere kunne se, hvad enhver skulle betale i skat. Ja, man havde endog en lovsikret ret til at klage over alle andre borgers skatteansættelse. Magtkampe internt i de forskellige kommunale råd udspillede sig gerne imellem borgmesteren og de valgte medlemmer. Endvidere var det stadig de økonomisk bedst stil-lede borgere, der havde valget, og kvinderne længe slet ikke.

Med kommunalreformerne, der kulminerede i 1970'erne, var de offentlige udgifter og kommuncer-nes opgaver vokset eksplosivt. Denne vækst fort-satte også efter den økonomiske krise i 1973 med i gennemsnit 5% pr. år frem til 1990. Samtidig be-tød kommunalreformerne bedre vilkår for nærde-mokratiet. Tankevækkende er det at læse: »Dan-mark er dermed et af de lande i Vesteuropa, der har den mest decentraliserede offentlige opgave-varetagelse. Samtidig har reformerne op gennem 1970'erne medvirket til at »synliggøre« den offent-lige administration i reformerne« (side 158).

De tre første kapitler er en glimrende kronolo-gisk gennemgang af det kommunale selvstyres hi-storie. Forfatterne kommer langt omkring i landets store og små kommuner og giver med et godt billedmateriale og varierede kildeeksempler et le-vende billede af, hvordan 150 års udvikling af det danske folkestyre er foregået. I disse EF-unions tider er det ekstra spændende at læse om, hvordan det danske nærdemokrati har fungeret i praksis.

Emnets omfang taget i betragtning er det natu-ruligvis umuligt at komme til bunds i alle aspekter af kommunernes historie inden for de givne rammer. Derfor har redaktørerne valgt at få beskrevet tre områder af de kommunale forvaltningsopgaver mere indgående, nemlig den kommunale socialfor-sorg fra 1800-tallet til i dag, folkeskolen og kul-turelle opgaver og endelig den tekniske forvalt-ning.

I kapitlet om socialforsorgen bliver der trukket udviklingslinier helt tilbage til begyndelsen af 1700-tallets lovgivning mod tiggeri. Interessant er det at læse, hvordan den sociale for-sorg i begyndel-sen var baseret på lokale skøn, siden baseret på fastsatte og regelbundne ydelser. Med indførelsen af bistandsloven i 1970'erne blev skønprincippet igen taget i brug, og i dag er socialforsorgen for anden gang i dens historie baseret på faste ydelser.

Alt i alt et kapitel med mange spændende iagttagelser om socialforsorgens udvikling.

Som det bliver pointeret i efterskriftet, er bogen skrevet med henblik på en bred kreds af nuværende og tidligere kommunalbestyrelsesmedlemmer og øvrige interesserede. Intentionen må siges at være lykkedes. Bogen er letlæst og kommer langt omkring i sit emne. Dog bærer fremstillingen også præg af være »set« ind fra administrationen, således at administrationshistorien fylder forholdsvis meget. Det kunne have været interessant f.eks. at få mere at vide om de politiske konflikter i kommunernes brogede historie. Det er blevet en meget læseværdig bog om noget af det allermest centrale i de sidste 150 års Danmarkshistorie, nemlig det kommunale selvstyre. Og som afstemningen om EF-unionen den 2. juni 1992 viste, måske også en udvikling der har præget den danske mentalitet så dybt, at det er blevet til et nationalt særpræg.

Morten Mortensen

Arne Gammelgaard: Fra sogn til storkommune. Kommunalt selvstyre i 150 år. Hammel 1991. 128 s., ill. 158 kr.

I august 1991 kunne man fejre 150-året for den lov, der gav danskerne kommunalt selvstyre. De fleste danskere i hvert fald, de 80%, der boede på landet. I 1841 lød startskuddet til det folkestyre, der er så fundamentalt for os alle. Og så selvfølgelig, at vi næsten tror, at det altid har været der. Men det er altså kun 150 år siden, og hvad er 150 år, når universet er 15 milliarder, og mennesket småt regnet har et par millioner år på bagen?

Man kunne have ventet, at kommunerne, som faktisk var den demokratiske spydspids her i landet otte år før grundloven – på stærkere manér havde markeret begivenheden. Vel udkom der til jubilæet (på privat initiativ) en bog om de danske kommuners historie (Folkestyre i by og på land. Danske kommuner gennem 150 år), men af dagens omkring 275 kommuner, alle parthavere både i demokratiets fødselsdag og fortsatte funktion, har noget nær ingen benyttet den oplagte lejlighed til at lave et stykke lokal kommunehistorie.

Det skal Arne Gammelgaard og Hammel naturligvis ikke lastes for. For de har jo netop gjort det. Lavet en bog om kommunen og dens selvstyre i de 150 år. En nydelig lille bog på 125 sider. Uden farver og andet dyrt udstyr, men med mange gode og velvalgte billeder, som sig hør og bør, når den lokalhistoriske samling står bag.

En kommunes historie kan laves på mange måder, og Hammel har gjort det på sin. Kommunernes fælles historie, ifølge Arne Gammelgaard »det

væsentligste af det danske folks historie« i de sidste 150 år, skal naturligvis ikke skrives for hver kommune. Det er den lokale variant, den særlige udformning i den enkelte kommune, der har Arne Gammelgaards interesse. Ikke at han vil skrive fem parallelle historier, én for hver af de tidligere kommuner, der i 1970 blev til Hammel. Det ville være ham alt for stift. Han vil heller ikke være bundet af kronologi eller helgarderede emnesystemer, men alligevel søge at komme vejen rundt ved at krydse fra kommune til kommune. Resultatet er blevet et frit og let, men bestemt ikke jævnt forløb gennem historien.

Fremstillingens tyngdepunkter ligger i enderne, omkring starten, det ældste, der altid drager, og omkring det nyeste, det aktuelle, mands minde. Ind imellem er trædene tyndere.

Fra den ældste tid får vi en beskrivelse af bondebefolkningens sammensætning som baggrund for de første valg. Stemmeretten var tildelt et forsvindende mindretal (mindre end 10%). Det var dem med hartkornet, gårdmændene, og vi ser så, hvordan de talrigt og noget ubehjælpomt gjorde deres bekendtskab og erfaringer med demokratiet. Et særligt krydderi på den demokratiske historie giver godset Frijsenborg, der lå og ligger midt i området. De mægtige grever her, C. E. og Mogens Frijs, spillede store roller i det 19. århundredes landspolitik, og deres betydning i den kommunale var næppe mindre. Undervurderet bliver den i hvert fald ikke.

Og det gør heller ikke præsternes. Man kan godt få det indtryk, at kommunerne i disse første årtier simpelt hen var greven og præsten. Og noget var der om det. Den præst, der ud over det obligatoriske lederskab af fattig- og skolevæsen (indtil 1867) også var valgt til formand, var rigtignok en dominerende person. Men alligevel. Han kunne få modspil. De menige medlemmer var ikke magtesløse, om de ellers ville bruge deres magt. Om dette menige, folkelige modspil ville man godt have hørt noget mere.

Demokratiet i den kommunale historie har Arne Gammelgaards velfortjente opmærksomhed, ikke mindst hvad angår de mangler, det var behæftet med. Først var det husmænd og arbejdere, den »farlige«, talrige klasse, der fra starten blev holdt totalt udenfor, men som dog fra 1858 fik en – rigtignok begrænset – ret til at stemme. Så var det kvinder og tyende, som efter overvindelse af megen bagstræb opnåede fuld kommunal valgret i 1908 – igen et kommunalt demokratisk forspring (på landsplan skete det i 1915). Men se om de bærer skønnede på det? Den første socialdemokrat i Hammel kom vist ind i 1903, og kvinderne lod 45 år gå, før de – i 1954 – udnyttede deres magt og ret til at vælge én af deres egne ind i sognerådet.

Efter en beskrivelse af de fattiges elendige stilting før i tiden (hvor et par misforståelser har sneget sig ind) er bogens sidste – store – del (50 af de 125 sider) viet de sidste 20–30 års kommunalpo-

litik. Der er noget om sognekonger og om en socialistisk havkat i det borgerlige hyttelad. Der er en gribende, lærerig og ikke utypisk historie om opspillet til kommunesammenlægningen, der i Hammel foregik i 1966. Om den grådige centerby og de små kommuner, der solgte sig så dyrt som muligt, men som også kunne blive snydt, så vandet drev af dem. Det blev én af Hammel-kommunerne, og det er endnu ikke glemt.

Historien slutter på overgangen til fremtiden. Med noget helt andet. Med en paneldiskussion om aktuelle kommunalpolitiske spørgsmål. Deltagerne var en række tidligere og nuværende politikere og kommunalfolk, ordstyreren vores forfatter. Unægtelig en utraditionel afslutning.

Det er ikke historien om Hammel kommune, vi har for os. Snarere en sightseeing, en ekskursion i tid gennem det kommunale univers, hvor karakteristiske og kuriøse »seværdigheder« præsenteres af den kyndige, veltalende og personligt engagerede guide. En udmærket introduktion til både den alment kommunale udvikling og det Hammelske særpræg. Læseværdig og letlæst. I Hammel bør den være en sælger!

Harry Christensen

Leif Ingvorsen (udg.): Som de huskede det. Jelling Statsseminarium 1841–1991. 1991. 215 s., ill., 140 kr. Ekspedition: Jelling Statsseminarium, Vejlevej 2, 7300 Jelling.

Denne jubilæumsbog, der er formet som en kilde-samling, nærmer sig en egentlig historisk fremstilling. Udgiveren, tidligere seminarielektor Leif Ingvorsen, indrømmer det indirekte ved i sin efterskrift at bemærke, at der er foretaget en kraftig udvælgelse af beretninger, der nødvendigvis måtte være subjektiv, og derved adskiller denne form sig principielt ikke fra anden historieskrivning. Titlen »Som de oplevede det« er netop valgt, fordi Leif Ingvorsen har valgt at lade subjektiviteten råde. Han har ifølge indledningen betragtet det som sin opgave at sætte beretningerne ind i en historisk ramme, så de kunne give »et billede af seminarielivet i skiftende tider«.

Udgiveren har lavet uddrag af beretningerne, fundet illustrationer og skrevet indledning, sammenfatning, noter, forfatterfortegnelse, illustrationsfortegnelse og efterskrift samt forfattet overskrifter, forbindende tekster og billedtekster. Et lille minus er, at de mindre kendte forfattere kun anføres med forbogstaver i selve brødteksten. Navnene og dateringen kan naturligvis findes i forfatterfortegnelsen, og deres øvrige data kan hentes i Michael Christensens dimittentfortegnelse, men

læseren har nu mere glæde af beretningerne, når de fornødne oplysninger er på rette plads. En anden lille ting er, at skellet mellem udgiverens tekster og beretningerne kunne være markeret typografisk. Der lægges i øvrigt stor kyndighed for dagen i disse »udenværker«, der jo er en afgørende forudsætning for en vellykket udgivelse.

Når man pluklæser, finder man både interessant stof og især mange fortrinlige illustrationer og gode billedtekster. Der synes at have været mange gode beretninger til rådighed, og det er interessant at se, hvordan den samme begivenhed vurderes forskelligt af to samtidige iagttagere. Det bliver f.eks. muligt at danne sig et nuanceret billede af de pædagogiske metoder, som blev brugt af den kendte grundtvigianer H. J. M. Svendsen (1856–72). En del beretninger handler om voldsomme disciplinære problemer – et stof der ellers sjældent behandles i jubilæumsskrifter – og andre om ungdomsoprørets konsekvenser for seminarieret. Langt de fleste beretninger stammer fra tidligere seminarielever, og Ingvorsen har også ladet de mere anekdotiske bidrag passere. Også de fortæller noget vigtigt om livet på seminarierne. For mit eget vedkommende finder jeg beretningerne om seminarieret under treårskrigen, nederlaget i 1864, 1. og 2. verdenskrig mindre interessante, men på den anden side afspejler de jo, hvad tidligere seminarielever fandt vigtigt. Det samme gælder den omfattende dyrkelse af forstanderpersonlighederne, der jo også er noget tidstypisk. Her savner man nu ind imellem et par kritiske kommentarer fra Ingvorsen. Men som sagt, det fungerer og passer godt til et jubilæumsskrifts mindre forpligtende form.

Med alt det materiale, der er blevet indsamlet, og al den flid, der allerede er blevet udfoldet, er mulighederne for at udarbejde en pædagogisk analyse af læreruddannelsesarbejdet i Jelling gennem 150 år til stede i rigt mål. Man må håbe, at Ingvorsen eller andre i Jelling vil overveje den sag.

Søren Ehlers

Michael Christensen (udg.): Dimittender og lærere. Jelling Statsseminarium 1841–1991. 308 s., ill., 140 kr. Ekspedition: Jelling Statsseminarium, Vejlevej 2, 7300 Jelling.

Genren er en »seminaricestat« – d.v.s. en fortegnelse over forstandere/rektorer, lærere og øvelses-skolelærere og tidligere elever/studerende. Der er tale om en ajourføring og en videreførelse af en fortegnelse, der blev udgivet ved 100-års jubilæet i 1941. Den samlede fortegnelse omfatter nu mere end 5.000 lærere, og af disse er mere end halvdelen dimitteret efter 1941. Det er altså en meget omfattende og krævende dataindsamling, som Michael Christensen, tidligere leder af seminarieret

øvelsesskole, har udført, men det kan ikke skjules, at han og hans medhjælpere først og fremmest har tænkt på de interne brugere – dem der er nævnt i fortegnelsen. Det kan bl.a. aflæses af teksten til et stort gruppebillede fra 1991, hvor seminariets ansatte kun er angivet med forbogstaver. For en eksternt bruger vil det være ret vanskeligt at opløse disse forkortelser.

Man kan ganske vist glæde sig over, at den nyere del af fortegnelsen anfører både mødre og fædres stilling og bopæl, fordi redaktionen »finder det af værdi, at fortegnelsen også giver et billede af, fra hvilket geografisk område og hvilke samfundsgrupper seminariet modtager sine elever«. God idé – men der kan jo stilles mange andre spørgsmål. Oplysningerne om den ældre periode er faktisk blevet ringere end før, fordi redaktionen af pladshensyn har slettet de oprindelige oplysninger om eksamenskarakterer, udgivelser, rejser og soldater-tjeneste. M.h.t. dimittenderne 1942–91 er der indsamlet oplysninger om ansættelser, vigtigste tilidshverv og eventuel litterær produktion, men af pladshensyn har man undladt at bruge en del af det indsamlede materiale. Medlemskab af amtsråd og byråd oplyses således kun, hvis den pågældende har været borgmester, litterær produktion nævnes kun, hvis den har haft »rimelig udbredelse og anvendelse«, og seminariets og øvelsesskolens lærere medtages kun, hvis de har været ansat i længere tid.

Når der er tænkt så lidt på de eksterne brugere, kan man få den tanke, at en mægtig sten – et monument med mere end 5.000 navne – også ville have tilfredsstillet redaktionen. I hvert fald har den besluttet at opstille seminariets lærere gennem 150 år efter ansættelsesår – d.v.s. et hurtigt opslag er ikke muligt. Det er et uhyre tidskrævende arbejde at indsamle og redigere nyttige fortegnelser som denne, og det er vanskeligt at skaffe penge til trykningen. Derfor er der al mulig grund til at overveje de redaktionelle principper grundigt, før de frivillige går i gang. Når jubilæumsfesten kun er et minde, er dimittendfortegnelsen blevet et arbejdsredskab for personal- og lokalhistorikere.

Søren Ehlers

Hans Bonde: Mandighed og sport. Odense Universitetsforlag 1991. 223 s., ill. 198 kr.

Ifølge forordet er bogen en bearbejdelse af hovedparten af de artikler, der lå til grund for Hans Bondes Ph. D.-afhandling. Selv om bogen i højere grad bør karakteriseres som en antologi end en monografi, har Hans Bonde fastholdt en fælles indledning og en fælles konklusion til problemstillingen mandighed og sport.

Hans Bondes Ph. D.-afhandling er bedømt ved

Historisk Institut, Københavns Universitet, og bogen er en udgivelse i rækken Odense University Studies in History and Social Sciences.

Fælles for artiklerne er interessen for mandighedskulten i den danske sports gennembrudsfasen. Det er tydeligt vores samtids kønspolitiske diskussioner, der har inspireret Hans Bonde til at interessere sig for mandighedskulten. I konklusionen skriver Bonde således også: »På en vis måde siger analysen mere om vor nutid end om vores olde- og tipforældres liv« (s. 193).

Generelt er selve artiklerne velskrevne og velfortalte. Antologi-præget betyder dog, at artiklerne indholdsmæssigt er af forskellig kvalitet. Bedst står kapitel 2 *En stålsat karakter* og kapitel 4 *En hårdet krop*, der egentlig er en bearbejdelse af hovedindholdet i Hans Bondes speciale *En stålsat karakter i et hårdet legeme* (1986), hvor han for første gang sammenkæder figurationsanalysen med mandighedsbegrebet.

Kapitel 3 *Kroppens semiotik*, 6 *Gymnastikken*, 7 *Sporten som manddomsprøve* og kapitel 8 *Virilisme i kunsten* er alle mere »litterære« end historiske i deres tilgangsvinkel. I flere af disse kapitler forsøger Hans Bonde sig med billedanalyser som et af de bærende elementer i fortolkningerne. Vi bevæger os således ud i historiestudiets randområde, hvor det i højere grad drejer sig om det »interessante« frem for det »faktuelle«.

Som regel er Hans Bonde i sine fortolkninger af de eksisterende fremstillinger i stand til at skitsere en række interessante nye synsvinkler på stoffet. Enkelte steder har ønsket om »originalitet« dog taget overhånd. F. eks. i kapitel 5 *Maskuline bevægelser*. Fortolkningerne i dette afsnit bygger efter Hans Bondes eget udsagn på Michel Foucaults, Norbert Elias' og Henning Eichbergs figurationsanalyse (s. 207). En direkte påvirkning fra Foucault er det vanskeligt at få øje på. Til gengæld er påvirkningen fra Eichberg og Elias ret tydelig, også når Hans Bonde skriver for »egen regning«. Eksempelvis s. 142–143: »I det 17. århundredes adelige fægtning og ridning blev mandekroppens rankhed et tegn på graden af civilisation. For egen regning vil jeg tilføje, at den rette ryg kan ses som adelens forsøg på at distancere sig fra andre samfundsklasser«. Hvad Hans Bonde her tilføjer for egen regning er allerede indholdt i Norbert Elias' og Eichbergs analyse af det høviske, altså af hofkulturen (Se hertil Henning Eichberg: *Leistung, Spannung, Geschwindigkeit*, 1978 og Norbert Elias: *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfische Aristokratie*, 1969).

Kapitel 5 bygger som kapitel 2 og 4 på Hans Bondes speciale. Tilsammen udgør disse kapitler mere end halvdelen af bogen, der således ikke udelukkende er en bearbejdelse af Hans Bondes Ph.D.-afhandling.

I forhold til den af Hans Bonde valgte indfaldsvinkel er der en vigtig diskussion, der bør

rejses. En diskussion om forholdet mellem bevidsthedsmæssige udsagn og »realia«. Hans Bondes killemæssige grundlag er agitationsskrifter, tidsskrifter og som allerede omtalt billeder, hertil kommer så de eksisterende, men stadig lidt spinkle fremstillinger om dansk idrætshistorie. Hans Bondes problem er således, at han har måttet bygge sine fortolkninger på et forholdsvis mangelfuldt historisk materiale. Problemstillingen bliver derfor: hvor alene kan en mentalitetshistorisk undersøgelse stå? Eller formuleret på en anden måde, i hvor høj grad kan »god« mentalitetshistorie undvære de mere »hårde« faktuelle historiske oplysninger. Det er min opfattelse, at læseren, der ikke på forhånd kender den beskrevne historiske kontekst, let lades i stikken eller i værste fald ikke kan være i stand til at distancere sig fra det ideologisk immanente budskab i teksten. Dette skal dog ikke afholde historikeren fra at beskæftige sig med mentalitetshistorie.

Jørn Hansen

Søren Federspiel og Erik Bartram Jensen: »...i Esbjerg var der større chancer« – Arbejdsmændenes historie i Esbjerg 1890–1990. Udgivet af SiD i Esbjerg og Erhvervshistorisk Bureau. 230 s., ill. 150 kr.

Da anlægsarbejdet til Esbjerg Havn begyndte i 1868, var behovet for ufaglært arbejdskraft stort. Snart strømmede arbejdsfolk fra nær og fjern til for at få arbejde ved havnebyggeriet og jernbanen. De første arbejdere slog sig ned under primitive forhold i det område, der få år senere skulle blive byen Esbjerg. Det var arbejdsmændene, der i bogstavelig forstand lagde ryg til opbygningen af havnen og byen, og forholdsvis hurtigt opstod der en betragteligt stor arbejderklasse.

Arbejderbevægelsen var i disse år under opbygning – dog hovedsageligt i København. I Esbjerg fik bevægelsen sit egentlige gennembrud i 1890, hvor en lang række fagforeninger blev stiftet. Arbejdsmændenes Fagforening var en af de største.

100 år efter kan Arbejdsmændenes Fagforening i Esbjerg fejre jubilæum under navnet SiD. Hvad der er sket i de mellemliggende år, har SiD Esbjerg valgt at bevare for eftertiden i nærværende jubilæumsbog. Fagforeningen har dertil allieret sig med Erhvervshistorisk Bureau. Ud af dette samarbejde er der kommet en ganske omfattende bog om arbejdsmændenes historie i Esbjerg.

Forfatterne har valgt at disponere materialet således, at hvert hovedkapitel begynder med et afsnit om den nationale udvikling inden for arbejderbevægelsen. De resterende afsnit i hvert kapitel koncentrerer sig om den særlige esbjergensiske udvikling.

Arbejderbevægelsen kom tidligt til at stå stærkt i Esbjerg. I den offentlige debat fik bevægelsen et

nyttigt og slagkraftigt talerør i avisen Vestjyllands Social-Demokrat, der kom på gaden første gang den 1. maj 1899.

Samtidig med den faglige og politiske kamp uadtil skulle fagforeningen også kæmpe en ideologisk kamp indadtil. Målet var ikke kun som interesseorganisation at skaffe bedre arbejdsforhold for sine medlemmer, men også at arbejde for den socialistiske utopi. Størstedelen af arbejderne var førstegenerationsarbejdere. I begyndelsen måtte Arbejdsmændenes Fagforening kæmpe hårdt for at få organiseret de mange, der strømmede til Esbjerg. For størstedelen af disse arbejdere var det første gang, de stiftede bekendtskab med de socialistiske tanker og ideer. Tidligere landarbejdere og fallerede gårdmænd med baggrund i landbosamfundet var ikke umiddelbart positive over for fagforeningens socialistisk farvede idégrundlag.

De storpoltiske begivenheder satte også sine spor i arbejderbevægelsen i Esbjerg. Under 1. verdenskrig dannedes her f.eks. blandt arbejdsmændene en gruppe syndikalister, hovedsageligt som en reaktion på den splittelse verdenskrigen skabte i arbejderbevægelsen. I 1920 efter den russiske revolution og dannelsen af Danmarks Kommunistiske Parti blev modsætningen mellem kommunisterne og socialdemokraterne et voksende problem for arbejderbevægelsen også i Esbjerg.

Under den spanske borgerkrig sidst i 1930erne tog medlemmer af Arbejdsmændenes Fagforening i Esbjerg aktivt del i kampen mod fascisterne.

Efter 2. verdenskrig, hvor flere medlemmer af Arbejdsmændenes Fagforening deltog i modstandskampen, blev mange arbejdspladser moderniseret. De tekniske forbedringer betød, at meget af det tunge arbejde forsvandt. Brugen af flere maskiner inden for havne-, bygge- og anlægsvirksomhed tømte området for mange arbejdspladser. Til gengæld blev industrisektoren udbygget. Mekanisering og standardisering af arbejdsprocesser gjorde ufaglærte arbejdere i stand til at udføre arbejde, der før var forbeholdt faglærte. Meget betegnende tog foreningen navneforandring til Dansk Arbejdsmands og Specialarbejder Forbund i 1959.

Med velfærdsstaten mistede fagforeningen den ideologiske kontakt til mange af medlemmerne. Protestpartier som f.eks. Fremskridtspartiet satte i de kommende år arbejderbevægelsen på en hård prøve.

Materialet, som bogen fremlægger, er som før nævnt uhyre omfattende. Der har givet ligget et stort og grundigt indsamlingsarbejde til grund herfor. Den store stofmængde sammenholdt med den strengt kronologiske fremstilling giver dog nogle få steder et ujævnt niveau, og store og små begivenheder står til tider uformidlet imellem hinanden.

En styrke ved fremstillingen er det dog, at arbejdsmændene selv kommer til orde i bogen, dels i form af interviews foretaget af de to forfattere, og dels gennem erindringer. Arbejdsmændenes egen opfattelse af udviklingen og den særlige tone, der

har hersket i fagforeningen, markerer sig således tydeligt i bogen.

Selv om bogen er et bestillingarbejde, har forfatterne ikke noget imod at give SiD nogle kritiske bemærkninger med på vejen. De skriver f.eks.: »De unges forsøg på at få en dialog i gang, der måske kunne bringe det faglige ungdomsarbejde videre, blev mødt med kold og formel afvisning. Ung-arbejderklubben fik ikke et ben til jorden. Bestyrrelsen ville tilsyneladende hellere undvære ungdomsarbejde end have kritiske unge. På den baggrund kan det ikke undre, at det var meget svært og i løbet af 1980'erne blev vanskeligere at interessere de unge for fagligt arbejde« (side 182–183).

Bogen om arbejdsmændene i Esbjerg er i kraft af sit omfang, den gode brug af interviews og erindringer samt et ret omfattende billedmateriale, blevet en spændende og læseværdig historie om en fagforening, der i kraft af sin størrelse og sit engagement har været med til at præge en hel bys historie.

Bogen kan anbefales – ikke blot til lokalhistorisk interesserede, men også til en bredere læserkreds.

Morten Mortensen

Hanne Mehl (udg.): Dagligliv og lærerkår. A. P. A. Kolstrups optegnelser fra Thyborøn 1895–1904. Forlaget Limfjordstangen, 1989. 104 s., ill. 148 kr.

Lærer Kolstrup, der virkede i det isolerede Thyborøn gennem 12 år fra 1895 til 1907, havde blandt adskillige andre gode egenskaber en veludviklet fortælle-evne. Den lærte de 18 Røn-børn i skolen hurtigt at påskønne, og i kraft af den er hans optegnelser særdeles læseværdige og livsnære. Egentlig er der tale om et erindringsværk, skrevet i 1931, men det bygger på de mange notitser og mindre optegnelser, lærer Kolstrup havde for vane at foretage. Derfor er erindringsbillederne skarpe og rummer en autencitet, der er tæt på dagbogens.

Arkivleder Hanne Mehl, Lokalhistorisk Arkiv for Thyborøn-Harboøre Kommune, har redigeret optegnelserne med kyndig hånd og tilføjet oplysende, indledende afsnit om Thyborøns stormom-suste topografi og om skoleforholdenes udvikling fra 1735 og frem til Anders Peder Andersen Kolstrups overtagelse af lærerembedet i 1895. Samtidig har udgiveren gennemført en meget dygtig billedredaktion, så næsten alle de omtalte Røn-familier samt en række arbejdssituationer er fastholdt på gode fotografier i tæt forbindelse med lærer Kolstrups beretning. Rønboerne har været mennesker af stor vægtfylde, fornemmer man.

Lærer Kolstrup kom til Thyborøn som en fremmed – han var af østjysk bondeslægt – og blev særdeles overrasket over det samfund, der mødte

ham, og det har naturligvis i sig selv skærpet hans iagttagelsesevne.

Han havde regnet med, at det var et fiskersamfund, men allerede på rejsen derud havde han af en præst fra Lemvig-egnen fået den oplysning, at »de lever ikke sådan af noget«. Det viste sig at dække over den kendsgerning, at Røn-boerne næsten alle direkte eller indirekte var beskæftiget ved redningstjenesten eller det omfattende statslige hofdebyggeri; og de fastboende havde selskab af helt op til 200 børster, der levede i barakker eller boede til leje. Man kan med andre ord tale om en form for lønmodtagerøkonomi, baseret på fiskerbondens livsform. Kolstrups skolelærerløn lå væsentligt under, hvad man ellers var vant til derude.

Med Vesterhavets gennembrud ved den nuværende Thyborøn Kanal i 1862 blev det lille Røn-samfund adskilt fra sit sogn, Vestervig-Agger, og sit moderland Thy. Syd for Thyborøn dannede det såkaldte »Pæledige« grænse mellem sogne, kommuner, herreder, amter og stifter. Ja selv dialekten skiftede fra thybomålets »æ« til det vestjyske »a«.

Da Kolstrup ankom, var det derfor Røn-boernes tragiske skæbne at blive regeret nordfra af nogle myndigheder, der absolut ikke brød sig om at blive mindet om deres forpligtelser for det isolerede samfund. Et kirkebesøg i Vestervig var en omstændelig affære, og en familie med bopæl lidt syd for Pælediget havde stort besvær med at få deres børn i Thyborøn skole.

Med Kolstrup fik Røn-boerne en dygtig og stædig talsmand, der både i skoleforhold og en række andre sammenhænge forstod at råbe de fjerne myndigheder op. Det lykkedes at få den gamle skole erklæret sundhedsfarlig og på den måde presse det modvillige sogneråd i Agger til at bygge en ny; det lykkedes at få staten til at overtage banestrækningen Thyborøn-Harboøre, da privatbanen truede med at lukke den.

Da en af de livsvigtige hofder var ved at bryde sammen, drog Kolstrup sammen med Ajs Kræn til København og lagde effektivt pres på udvalgte rigsdagspolitikere og minister C. Hage. For begge blev mødet med hovedstaden en stor og sjælden oplevelse. Ajs Kræn havde det største besvær med at holde styr på verdenshjørnerne og vindretningen. Agger-folkene ville ikke have Rønboerne med i deres sygekasse; Kolstrup henvendte sig da til sygekasseseptor Th. Sørensen i København og gjorde denne opmærksom på, hvor uoverstigeligt dyrt det var at få lægebesøg på Thyborøn. Da den forfærdede inspektør spurgte, hvad folk så gjorde tidligere, svarede Kolstrup: »Da døde de a dem sjel!«. Thyborøn fik sin egen, statsanerkendte sygekasse.

Kolstrups optegnelser er et stærkt vidnesbyrd om den igangsættende og udviklingsskabende betydning, skolelæreren kunne få i et tilbagesående lokalsamfund i årtierne omkring århundredskiftet.

Også som skolemand kom Kolstrup med nye måder. Han brugte den oplivende pædagogik med

vægt på fortælling og højtlesning. Børn fra de ret få hellige familier havde fået besked på at proppe fingre i ørerne, når han begyndte på den slags ugudelighed, men det varede naturligvis ikke længe, før de gav fortabt og lyttede med.

Han organiserede fritidsarbejde for børnene, og det lykkedes, til de voksnes store undren, sammen med børnene bag et læhegn at anlægge en frodig skolehave. Rammerne for skolevirksomheden var særdeles spartanske, men der har været humør og varme i hverdagen.

Med udgivelsen af disse optegnelser har de moderne Thyborøn-boere fået et stærkt bidrag til forståelse af deres samfunds særlige baggrund og identitet, og vi andre er endnu engang blevet erindret om det lille Danmarks kulturhistoriske mangfoldighed.

Knud Holch Andersen

Gunnar Solvang: Vadehavsbønder på Rømø. Landbrugsudvikling og livsvilkår i det 20. århundrede. Forlaget BYGD 1986. 191 s. ill. 125 kr.

»Vadehavsbønder på Rømø« er det andet delresultat af forskningsprojektet »Vadehavets Kulturhistorie«, der er gennemført på initiativ af amtsmuseumsrådene i Ribe og Sønderjyllands amter og finansieret af disse med støtte fra bl.a. Statens Museumsnævns rådighedssum.

Formålet med projektet var »at indsamle viden om de specielle erhvervs- og kulturmønstre, der som forudsætning har de særlige naturforhold, som tidevand og stormflod, marskdannelse og digebygning betinger«. Første udgivelse, aflødt af projektet, var M. Zenius: »Mandø i hundrede år«. Gunnar Solvangs bog er den anden i serien, der afsluttes med en tilsvarende bog om Fanø.

At der er tale om et delresultat, fremgår dog kun af forordet, for bogen fremstår som et afsluttet hele om Rømøs specielle erhvervshistorie. Bogen er meget klart disponeret, og denne kvalitet fremhæves yderligere af forlaget BYGDs sædvanlige gennemarbejdede og klassiske lay-out.

Allerede i formuleringen af forskningsprojektet er der lagt op til en analyse af forholdet natur/kultur, og det er derfor ikke uventet, at Gunnar Solvang tager udgangspunkt i en økologisk metode. Det er ikke første gang (og givetvis heller ikke sidste), at økologien inddrages i en etnologisk analyse. For mig at se er der mange kvaliteter i den økologiske metode, blot skal man nok være sig for at forfalde til en rigid anvendelse, som jeg vil til-lade mig at kalde »biologisme«.

Når Gunnar Solvang argumenterer for, at det relativt store indbyggertal på Rømø resulterede i, at søfarten, det oprindelige hovederhverv, og det relativt fattige landbrug måtte suppleres med ind-

dragelse af mange nicher såsom fuglejagt, fiskeri, sælfangst, studehandel m.v., kunne man vel med lige så stor ret vende argumentet 180 grader og påstå, at de mange naturressourcer (nicher) trak folk til og resulterede i et stort befolkningstal! Til støtte for »mit« postulat fastslår forfatteren selv, at befolkningstallet steg i hvalfangertidens højperiode, mens det faldt som følge af søfartens afvikling. Tilsyneladende er Gunnar Solvang her ved at vikle sig ind i en diskussion, der er nøjagtig lige så ufrugtbar som diskussionen om »hvad kom først, ægget eller hønen«. Når vi opererer med økologiske systemer, er det vigtigt at holde os for øje, at vi har at gøre med åbne systemer. Vi kan således ikke finde ligefrem kausale forklaringer. Om nicherne betinger folketallet eller folketallet nicherne er således ikke spørgsmålet. Spørgsmålet er derimod, om vi kan afdække feed-back mekanismer, der helt eller delvist kan forklare sammenhængen mellem de givne ressourcer (nicherne) og den demografiske udvikling. Nu skal det understreges, at Gunnar Solvangs videre argumentation slet ikke er så rigid i sin anvendelse af »biologismer« som her antydet.

Forfatteren periodicerer tiden efter søfartstiden ud fra landbrugets organisering og status; og klassificerer inden for hver periode forskellige typer af brug efter antallet og betydningen af bierhverv. Disse typer eksemplificeres af adskillige konkrete »cases« i form af skildringer af enkelte brug. Disse skildringer er velskrevne og giver læseren følelsen af selv at komme nær på det lille samfund.

Bogen er meget rigt illustreret med instruktive kort, tabeller og sort/hvide billeder, hvis kvalitet er utrolig god, når man tager i betragtning, at mange af billederne er amatørfotos.

Ikke mindst illustrationerne og de konkrete eksempler på typer af brug må gøre bogen særdeles interessant for Rømøboere og andre med tilknytning til øen. Rømøboerne har fået en egenshistorie skrevet med stor indlevelse og af en kvalitet, der langt overgår mange »traditionelle egens- eller sognehistorier«.

Bogen har sin styrke i fremlæggelsen af det empiriske stof. Som indlæg i en faglig diskussion af forholdet natur/kultur kunne man måske have ønsket sig en mere eksplicit fremlæggelse af den til grund liggende økologiske model.

Lise Andersen

Erik Bartram Jensen: Madsens billeder 1915–37. Amatørfotografier af eget arbejderliv. Forlaget Elementære Aftryk 1991. 70 s., ill. 80 kr.

Ved at anskaffe sig et fotografiapparat og bruge det flittigt livet igennem, skabte Frits Madsen muligheden for, at der mange år senere, og i 100-året for

hans fødsel, kunne laves et usædvanligt billedværk. Forfatteren til bogen, Erik Bartram Jensen, har af de over 1000 billeder, det blev til, udvalgt 53, der dækker en periode fra 1915 til 1937 i Frits Madsens liv.

Ønsker man at læse om Frits Ludvig Madsens liv i en sammenhæng, så findes hans biografiske data i indledningen til bogen.

Enken Magda Madsen og sønnen Karl Aage Madsen har stillet billederne til rådighed og været behjælpelige med de ledsagende oplysninger. Familielivet er da også motivet på mange af billederne, men også mange arbejdspladsbilleder fra ophold i både Sverige og i Nord- og Midtjylland er valgt ud. De fører os rundt på de forskellige arbejdspladser, Frits Madsen har haft. Ret unikke er billederne fra de mejerier, han arbejdede på i Sverige. De røber hans fascination for dampmaskiner. Det er så afgjort mejerimaskinerne, der er fotoobjektet, selv om arbejdskammeraterne også får lov til at være med på et hjørne. Denne fascination resulterer i, at han efterhånden ender som fyrbøder efter hjemkomsten til Danmark i 1917.

Arbejdspladsbillederne fra Bælum i Nordjylland, hvor Frits Madsen opholdt sig frem til 1925, viser stadig fotografens interesse for maskinerne, men de afslører også et godt arbejdskammeratskab, og ikke mindst Frits Madsen som en spøgfuld person med lyst til at lege med kameraet.

I Bælum træffer Frits Madsen sin kone, og de får sønnen Karl Aage. Familien flytter til Bruunshaab ved Viborg i 1925.

Familieliv, fritid og samvær med venner er motivet på langt de fleste billeder i perioden 1925–37. Situationerne på billederne vil mange ældre kunne genkende, og de udgør et stykke kulturhistorie, som unge kan have fornøjelse af at stifte bekendtskab med.

For at give et ensartet indtryk er alle billederne bruntonet, også de nyere, dvs. dem fra 1930'erne.

Frits Madsen er ikke fotografen til alle billederne, men til langt hovedparten af dem. Man har vist fotografen respekt og fulgt hans instrukser. Med andre ord er der tale om opstillingsbilleder, der ikke desto mindre med hvert enkelt fotografi netop viser situationer fra en arbejderhverdag og tilsammen giver et billede af et arbejderliv i mellemkrigstiden.

Det er mest stille og afdæmpede billeder, og dermed adskiller bogen sig fra mange andre billedværker, hvor spektakulære situationer eller fotografisk professionalisme toner frem i billederne. Derfor kan oplevelsen ved at bladre i bogen sammenlignes med den man har, når man bladrer sit eget familiealbum igennem. Der stilles krav til hukommelsen og fantasien, hvilket på den anden side er med til at udvide oplevelsen og give den en ekstra dimension.

Billedteksten hjælper én på vej. Den indfanger situationen og giver supplerende oplysninger til hvert enkelt billede. Enkelte steder tolker den også

situationen, men den bevæger sig ikke ud over billederne for at give en sammenhængende historisk beskrivelse af perioden. Det har heller ikke været intentionen. Erik Bartram præsenterer læseren for et billedmateriale, som først og fremmest selv skal formidle en livshistorie. Titlen siger det, det er »Madsens billeder«.

Karen Kræmer

Rud Kjems og Niels Mortensen (red.): Et almindeligt hjem – bare større. P. Sabroes Børnehjem i Skive 1920–1991. Skive 1991. 84 s., ill. 85 kr.

Den socialdemokratiske politiker Peter Sabroe var i årene omkring århundredskiftet særdeles aktiv i agitationen for bedre kår blandt samfundets svageste – ikke mindst forældreløse børn og børnehjemsbørn. Peter Sabroe omkom i 1913 ved en togulykke. Et større pengebeløb blev efter ulykken indsamlet med det formål at skabe et børnehjem, der skulle virke i Sabroes ånd. Børnehjemmet blev bygget i Skive i 1920, og bogen »Et almindeligt hjem – bare større« skildrer forholdene omkring hjemmet. Værket er også et eksempel på, hvorledes beskrivelser af forholdene på en lokal institution afspejler konsekvenserne af den førte socialpolitik i Danmark.

Bogen er inddelt i en række artikler. Niels Mortensen indleder med en lille skildring af Peter Sabroe og hans agitationsvirksomhed omkring århundredskiftet og fortsætter med at redegøre for oprettelsen af hjemmet i Skive i 1920. De to første bestyrerinder på Sabroes Børnehjem fandt aldrig den rette ånd, og hjemmet var i starten et så varmt emne i den lokalpolitiske debat, at balladen bl.a. kostede to ledere i Skive arbejderbevægelse deres fortsatte politiske karriere. Men med forstanderinden Laura Øthers ansættelse i 1925 blev der ro omkring hjemmet, og i 35 år var hun alle børnenes kærlige plejemor. Hun opbyggede en række traditioner, som er så vigtige for børn, hun var deres advokat, hvis de blev drillet i skolen, og hun skaffede dem gode lærepladser. Bogen gengiver på grundlag af samtaler med tidligere børnehjemsbørn fine skildringer af dagligdagen, som børnene oplevede den.

Målsætningen på hjemmet var helt frem til 1960'erne at skabe et hjem for børnene, der var så tæt på det normale, som man kunne komme. Genem indtrykkene fra de mange interviews, som er bogens hovedkilde, fornemmer man, at det lykkedes. Men samtalerne med børn og personale afslører også, at vores ændrede samfundsmønstre og den ændrede socialpolitik, som blev fremherskende fra slutningen af tresserne, ikke ensidigt tilgodeså børnenes tarv.

»Velfærdssamfundets« fremvækst betød, at Sa-

broe fik færre børn af forsørgelsesmæssige årsager. I stedet kom der flere og flere af behandlingsmæssige grunde. En overgang var det børn fra børnepsykiatriske afdelinger. Herefter var det børn, tvangsfjernet fra hjemmet, men med korte ophold på hjemmet indtil de skulle i (skiftende) familiepleje. Senere var det spædbørn til adoption og sidst kriseramte mødre med børn samt unge på pensionat. Denne sik-sak kurs – som faldt sammen med bistandslovens indførelse i 1976 og amtets overtagelse af hjemmet – gjorde det ikke længere muligt at opretholde målsætningen at skabe et egentligt hjem for børnene. Fundamentalt for børns trivsel er tryghed og omsorg og en overskuelig hverdag med traditioner og en fast rytme. Virkeligheden var en anden med konstante ind- og udskrivninger af børn, unge og mødre, et enkelt år 59 flytninger, alt sammen i et hæsbælende forsøg på at leve op til bistandslovens tanker om at få børnene tilbage i deres miljø så hurtigt som muligt. De samme børn var på børnehjem nogle få uger, så hos familie eller plejefamilie, herefter tilbage på institution, alt imens fortravlede og velmenende pædagoger og sagsbehandlere trak i hver sin retning. Trygheden på hjemmet var svær at finde. Tilmeldt var det heller ikke fra myndighedernes side længere ønsket, at personalet boede på institutionen, så børnene havde de samme voksne i nærheden døgnet rundt. 11-timers reglen fra 1981 førte blot spot til skade. Den gav endnu flere vagtskifter, week-enderne blev slået totalt i stykker, og børnehjemmet måtte af samme grund opgives at bruge dets sommerhus ved Sallingsund. Viborg amt lukkede efter en prioriteringsdebat børnehjemmet i 1991.

»Et almindeligt hjem – bare større« er en velskrevet bog, der giver et godt indblik i tilværelsen på P. Sabroes Børnehjem. Indirekte giver skildringen som nævnt også et indtryk af, hvordan vores socialpolitik har virket og virker i praksis, og kan værklet inspirere andre til at stille skarpt på den problemstilling, vil det givet være i Peter Sabroes ånd.

Henning Ringgaard Lauridsen

Hans Kirchhoff (red.): »1940 – Da Danmark blev besat. Historisk status på 50 års afstand«. Institut for Samtidshistorie ved Københavns Universitet, ekspedition: C. A. Reitzels Forlag. 1990. 75 s. 135 kr.

Som ventet udkom i 50-året for den tyske besættelse af Danmark adskillige bøger både om den 9. april og om besættelsen i det hele taget. At Institut for Samtidshistorie ved Københavns Universitet sprang med på den vogn skal ikke beklages, for det er der kommet en læseværdig lille bog ud af.

Bogen indeholder seks afsnit, som bortset fra tilføjelser og justeringer er identiske med de seks

forelæsninger, medarbejdere ved det daværende Institut for Samtidshistorie (i dag Institut for Historie) afholdt i februar og marts 1990 under fællestitlen »1940 – Da Danmark blev besat«.

Hensigten med forelæsningsrækken, der var noget af et tilløbsstykke, var at komme den forventede mediebølge omkring 50-året i forkøbet og sætte viden og indsigt op mod de mange myter, der stadigvæk findes om besættelsestiden.

I bogens første tre afsnit undersøges spørgsmålet om, hvorfor Danmark blev besat og om regeringens handlemåde. Bogens sidste tre afsnit behandler spørgsmålet om den hjemlige politiske reaktion på besættelsen, om en eventuel nazistisk magtovertagelse i Danmark og om arbejdernes sociale og økonomiske vilkår.

I bogens indledende afsnit »Ene og svag. Danmarks sikkerhedspolitik i 1930'erne« betegner Carsten Due-Nielsen kapitulationen den 9. april som »en logisk konsekvens« af den socialdemokratiske-radikale Stauning-Munch-regerings forsvars- og udenrigspolitik gennem de foregående år. Tendensen i 30'ernes sikkerhedspolitik var et skift fra en engelskvenlig neutralitet til en stort set passiv tilpasning til tyske ønsker og krav. Due-Nielsen mener, det er svært fælde nogen entydig dom over periodens sikkerhedspolitik. For så vidt landet blev besat kan den karakteriseres som en fiasko, mens den på den anden side kan karakteriseres som en begrænset succes, hvis målet var at sikre landet mod store tab af liv og ødelæggelser.

Med udgangspunkt i en af den store tyske militærteoretiker Karl von Clausewitz' centrale læresætninger (»krigen er en fortsættelse af politikken med andre midler«) redegør Carl-Axel Gemzell særdeles veloplagt for henholdsvis den allierede og den tyske militære planlægning mod Skandinavien. Uenigheder mellem Frankrig og England gjorde, at mineudlægningen i de norske farvande først fandt sted den 8. april 1940, og, som den følgende dag viste, for sent til at få indflydelse på den tyske aktion. De allierede tog udstrakt hensyn til de neutrale staters rettigheder – et hensyn der lå fjernt for såvel den politiske som den militære ledelse i Tyskland. Den tyske krigsførelse havde, pointerer Gemzell, gennem mange år fjernet sig stadig mere fra den clausewitzske læresætning og var efterhånden blevet mere og mere mål-middelorienteret, hvilket understreges af, at det tyske udenrigsministerium blev informeret om angrebet mod Danmark og Norge på et meget sent tidspunkt, men den kortsigtede gevinst af den mål-middelorienterede krigsførelse kunne ikke opveje ulemperne på længere sigt.

Besættelsestidshistorikeren Hans Kirchhoffs indlæg fokuserer på regeringens kapitulationsbeslutning den 9. april, og undervejs gør han op med bl.a. Rostock-myten og myten om Middelgrundsfortets kanon. Kirchhoff undersøger regeringens vurderinger af situationen op til den 9. april, og hvilke konsekvenser man drog heraf. Kirchhoff er

af den opfattelse, og det er et punkt, der fortsat er megen diskussion om, at regeringen ikke kan lastes for at have prisgivet forsvaret – og landet – den 9. april. Kirchhoff fremfører, at det er »en let sag i dag at udskille de signaler, der klart peger frem mod invasionen«, men at politikerne dengang måtte forsøge at orientere sig i de mange modstridende efterretninger, som også pegede i andre retninger end en besættelse. Regeringen ville desuden for alt i verden undgå handlinger, der kunne provokere tyskerne, hvilket var grunden til, at hærens anmodninger om mobilisering afvistes både den 6. og 8. april. Den 9. april kapitulerede Danmark efter få timers kamp, og de 13 danske soldater, der dræbtes, var prisen for den symbolske modstand. Kirchhoff konkluderer, at regeringens handlinger gennem april dagene var præget af kontinuitet.

Som bekendt fortsatte regeringen, der hurtigt blev udvidet med tre venstremænd og tre konservative, sit virke efter den 9. april. I løbet af sommeren 1940 blev det såkaldte nimbudsvalg (to repræsentanter fra hvert af de fire gamle partier samt en fra Retsforbundet) nedsat for at styrke det nationale samarbejde. Dette udvalg udviklede sig nærmest til en minirigsdag, en styreform, Henrik S. Nissen i afsnittet »Demokratiet i defensiven« karakteriserer som »et etpartisystem«. Modstandere af det parlamentariske system, bl.a. Højgaardskredsen og Danmarkskredsen, ønskede landet styret af såkaldte eksperter frem for politikere, og regeringsændringen den 8. juli 1940, hvor Scavenius afløste Munch som udenrigsminister og Gunnar Larsen blev trafikminister, vurderes af Nissen som en indrømmelse til netop disse kræfter. På samme tidspunkt vandt altsammen, det klareste udtryk for den nationale vækkelse, frem, og den kædedes i den følgende tid, takket været bl.a. Dansk Ungdomssamvirkens store indsats, sammen med demokratiet – bemærkelsesværdigt nok netop i krigens mørkeste måneder.

I og med den tyske besættelse af Danmark opstod spørgsmålet om en nazistisk magtovertagelse, et spørgsmål, Karl Christian Lammers undersøger i afsnittet »Nazistisk styre i Danmark? De danske nazister og besættelsen 1940«. Frits Clausens DNSAP med dets ca. 2% af stemmerne ved valget i 1939 krævede allerede dagen efter besættelsen at få overdraget magten. Imidlertid ønskede tyskerne ikke noget regeringskifte på det tidspunkt, men spørgsmålet aktualiseredes, efter at Frankrig var rødt over ende i sommerens løb. Da fandt kravet støtte blandt tyske partifolk og SS, mens folkene i værnemagten og Udenrigsministeriet stort set var afvisende, da man her mente, forhandlingspolitikken på kort sigt bedre tilgodeså tyske interesser, og sidstnævnte holdning blev udslagsgivende.

Therkel Stræde fokuserer i bogens sidste afsnit »Alle i samme båd? De danske arbejdere i besættelsens første år« på tysklandsarbejderne. Dem var der ca. 100.000 af under hele krigen, og alene i 1940 rejste ca. 30.000 danske mænd og kvinder til

Tyskland for at arbejde. Til gengæld for den danske arbejdskraft leverede Tyskland kul til Danmark – en aftale, de danske myndigheder i lyset af tyskernes åbenbare interesse i opretholdelsen af en dansk produktion efter Therkel Strædes opfattelse var lidt for villige til at indgå. Kun 2–4% af de breve, de danske arbejdere sendte hjem fra Tyskland, var tyskvenlige i deres indhold ifølge datidige opgørelser fra den tyske efterretningstjeneste. Langt den overvejende del af tysklandsarbejderne drog således ikke sydpå på grund af nazisympatier, men på grund af bl.a. arbejdsløshed og trusler om udelukkelse fra socialhjælp. Afsnittet afrundes af en redegørelse for den sociale og økonomiske udvikling i besættelsens første år.

Det er ikke risikofrit at omsætte en foredragsrække om et emne som det foreliggende til bogform – ikke mindst forskellen mellem det talte og det skrevne ord taget i betragtning. Men resultatet er vellykket. For den forudsætningsløse er bogen en grundig indføring i emnet, men også den, der i forvejen har kendskab til emnet kan med udbytte læse bogen, da forfatterne også fremlægger resultaterne af deres forskning deri. Den der agter at fordybe sig i bogens emne og eventuelt efterprøve nogle af forfatternes fortolkninger vil muligvis beklage, at bogen ikke er forsynet med noter (for ikke at skræmme potentielle læsere væk må man gå ud fra) og vil være henvist til listen over udvalgt litteratur bagest i bogen.

Claus Øgendahl

Tagte Kampmann: Kun spiren frisk og grøn ... Lærerruddannelse 1945–1991. Odense Universitetsforlag 1991. 284 s., ill., 258 kr.

Især i forbindelse med udforskningen af besættelsens historie kendes dilemmaet: Er det aktørerne – der levede med i de faktiske begivenheder og stadig kan erindre detaljerne i forbindelse med de enkelte hændelser – eller er det forskerne – der har et omfattende kildemateriale til rådighed og besidder et overblik over hele udviklingen – der bedst kan fortælle os, hvordan det hele egentlig hang sammen? Hvem skal vi tro på, når de erfarne og de kyndige bedømmer et historisk forløb helt forskelligt?

Hvis emnet er lærerruddannelsens nyere historie, vil den diskussion være helt overflødig, fordi den mest erfarne aktør er identisk med den kyndigste forsker. Tagte Kampmann har været tilknyttet seminarieverdenen som lærer, som rektor, som organisationsmand, som censor og som embedsmand i Undervisningsministeriet, men han har også gjort karriere som seniormedarbejder ved Institut for dansk Skolehistorie ved Danmarks Lærerhøjskole. Instituttet har siden 1986 arbejdet med et værk i

tre bind om dansk læreruddannelses historie gennem 200 år, og projektets første udgivelse er et resultat af Kampmanns studier siden 1988.

Metodisk er arbejdet interessant som følge af forfatterens særlige forudsætninger og personlige egenskaber. Enhver, der har mødt Tage Kampmann, vil vide, at han dels har en formidabel hukommelse og dels mange meninger om det danske uddannelsessystem. Der er her tale om en forfatter, der både har et usædvanlig stort fond af viden, erfaringer og meninger om sit emne og samtidig besidder den faglige disciplin, der fører til en systematisk efterprøvning af synspunkterne. Et problem i den forbindelse er, at litteraturen om dansk læreruddannelses historie er overordentlig sparsom, og derfor vil kildestudier ofte være den eneste farbare vej. Men denne forfatter er imidlertid selv en vigtig kilde, og da han omhyggeligt sørger for at skaffe dokumentation, ja, så oplever læseren det usædvanlige, at en forfatter henviser til sine egne fortidige overvejelser og handlinger. Faktisk diskuterer Tage Kampmann flere steder synspunkter, der i sin tid blev fremført af Tage Kampmann, og han giver ikke sig selv ret hver gang! Det er bemærkelsesværdigt, at han i hele sin tekst forstår at holde den fornødne balance, så fremstillingen hverken i form eller indhold tipper over og bliver til erindringer. Det er i sig selv en bedrift.

Kampmann belyser emnet fra mange synsvinkler og er ikke karrig med at lægge sine iagttagelser frem. Det er blevet en stofmættet, men aldrig kedelig bog, fordi forfatteren næsten på hver side serverer en saglig eller en personlig pointe. To synsvinkler – den kulturhistoriske og den uddannelsespolitiske – synes især at dominere.

Lærere er jo pr. definition kulturbærende, og samfundsudviklingen afspejles automatisk i den pædagogiske debat. Derfor fortæller debatten om lærernes uddannelse meget om en tid. Det var i periodens begyndelse en læreren – »manden fra plogen«, der skulle kunne undervise i alle fag – der var læreruddannelsens mål, og han afløstes gradvist af en ny lærertype, som man kunne kalde teamlæreren – ham der fungerer bedst blandt kolleger. Seminarieeleverne (eller som de nu hedder »de lærerstuderende«) udsattes for større krav i de pædagogiske fag, der kom eksamen i de fleste fag, og mødepligten forsvandt. Konsekvenserne blev mærkbare både for undervisningen og for gennemførelsesprocenten. Fagrækken havde for første gang i hundrede år ændret sig, og de nye lærere blev udrustet med faglige og pædagogiske specialer. Hele denne omstilling har haft Kampmann som deltager på nærmeste hold, og en central tese hos ham er, at seminarierne var og forblev isolerede fra de øvrige uddannelsesinstitutioner. Isolationen skyldtes oprindeligt seminarierne højskolepræg, og når der kom forsøg på at bryde den ved f.eks. at uddanne folkeskole- og gymnasielærere sammen på RUC, blev de meget hurtigt stoppet. Der var modstand både blandt politikerne og

blandt seminarie lærerne, og den proces at få bjerget seminarierne fra Direktoratet for folkeskolen over til Direktoratet for de videregående uddannelser var ikke ukompliceret. Der synes at være belæg for Kampmanns tese – både når det gælder samarbejdet mellem uddannelsesinstitutionerne, og når det gælder selve seminariemiljøet. Forfatteren illustrerer dette både ved at redegøre for den pædagogiske debat og ved at indsætte små stykker om »dagliglivet« på seminarierne.

At skolelovgivningen er et velegnet objekt for politologiske undersøgelser ved vi bl.a. fra Henning Bregnsbos analyse af 1958-skolelovens tilblivelse (1971), og nu har Kampmann i detaljer blotlagt, hvordan læreruddannelsespolitikken bliver til. Det aflæses måske allertydeligst i forbindelse med skildringen af de lokal- og landspolitiske interessemodsatninger, der opstod i forbindelse med oprettelse og nedlæggelse af seminarier. De saglige d.v.s. de pædagogiske og de planlægningsmæssige hensyn blev meget hurtigt nedtonet, når der skulle træffes beslutninger. Det gælder for 50'erne, hvor der oprettedes ti nye seminarier, og det gælder for 80'erne, da kampen stod om, hvordan man kunne få reduceret antallet af seminarier. »Det viste sig som altid umuligt at føre en rationel, logisk saglig seminariepolitik«, skriver Kampmann et sted, og hans detaljerede analyse viser, hvilke reelle betingelser der var inden for denne del af uddannelsespolitikken.

Med sin gennemarbejdede, velskrevne og nuancerede undersøgelse har forfatteren givet os værdifuld ny viden om dansk uddannelseshistorie, og der er ingen tvivl om, at enhver, der arbejder med læreruddannelsens nyere udvikling, nødvendigvis må konsultere Tage Kampmanns fremstilling.

Søren Ehlers

Lars N. Henningsen og Jørgen Hamre: Dansk biblioteksvirke i Sydslesvig – et bidrag til grænselandets kulturhistorie 1841 – 1891 – 1921 – 1991. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 1991. 184 s., ill. 130 kr.

Arkivar Lars N. Henningsen fra arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig har i denne bog givet en oversigt over det danske biblioteksarbejde syd for Skelbækken i anledning af 150-året for oprettelsen af det første danske »læsebibliotek« i Flensborg, og den historiske fremstilling, der dækker tiden frem til 1970, suppleres af et kapitel om udvikling og tendenser 1970–91 af bibliotekets leder ved jubilæet, overbibliotekar Jørgen Hamre. De to forfattere har endelig overladt det til den kunstkyndige Viggo Böhrnsen Jensen at skrive om kunst på biblioteket – ikke så underligt, for det er faldet i dennes lod bl.a. at skrive om den stærkt omdiskuterede skulptur af kunstneren Ib Braase

(»Atelier mellem grænser«), der i 1989 blev opstillet i bibliotekets atriumgård. Skulpturen er finansieret af Statens Kunstfond, og den vakte efter afsløringen en betydelig folkelig forargelse og pressestorm. »Resterne fra en byggeplads« var en af de mere milde betegnelser, der blev anvendt, men efter nogen diskussion har bibliotekets bestyrelse nu øjensynlig endelig afgjort, at man ønsker at beholde kunstværket.

I fire kapitler skildrer Lars Henningsen de danske bibliotekers udvikling i Sydslesvig fra 1841. Fra oprettelsen af biblioteket i Flensborg og frem til krigen i 1864 (kapitel 2) myldrede bogsamlingerne frem i Sydslesvig, men resultaterne af arbejdet blev kun små. Efter nederlaget skulle der gå et par årtier, før de dansksindede igen var klar til et videregående biblioteksarbejde i landsdelen, og det var endda en sandhed med modifikation, for det »centralbibliotek«, der skabtes i rigsdagsmand Gustav Johannsens villa »Margretesminde« i Flensborg fra 1891, var først og fremmest rettet mod selve byens danske og de dansksindede nord-slesvigere (kapitel 3). Og i øvrigt førte dette lidet folkelige bibliotek i sine 30 år en stille tilværelse. Det var nærmest et postordrebibliotek.

Et væsentligt afsnit (kapitel 4) udgøres af beskrivelsen af Flensborghus Bogsamling, som blev »Margretesminde« bibliotekets afløser fra 1921. Enkeltpersoner, gamle og nye foreninger og den danske stat stod bag, og det var helt i tråd med statsminister Niels Neergaards ord til de danske sydslesvigere: »I skal ikke blive glemte«. Samlingsledelse varetoges i de første år af den uregerlige og ærekære Viggo Julius von Holstein Rathlou, som imidlertid snart kom på kant med tilsynsrådet og blev afskediget. Forfatteren forbigår heller ikke en anden af de særprægede personer, der spillede en rolle i Flensborghus-samlingens første år, og hvis morgenmad i hvert fald ved én lejlighed blev indtaget på biblioteket og bestod af rundstykker og portvin. Hendes foretagsomhed i kampen for at vinde lånere gik endda så vidt, at hun efter at have lånt penge til en mejerist faldt oste på biblioteket for at få pengene hjem! I øvrigt forsøger Lars Henningsen ikke at lægge skjul på den store rolle, de danske ugeblade spillede for det danske biblioteksarbejde i landsdelen i denne periode.

Forfatteren gør undervejs ofte opmærksom på den store hjælp og klare inspiration fra biblioteksfolk og grænslandsinteresserede i kongeriget, men har naturligvis også blik for de særlige forhold, der gjorde sig gældende i Sydslesvig, og som bl.a. trådte tydeligt frem efter 2.verdenskrig med det store opsving for den danskorienterede hjemstavnsbevægelse efter Tysklands sammenbrud (kapitel 5). Vanskelighederne ved at tilfredsstille bog-

hungeren var mange – englænderne nærrede langt fra noget ønske om at hjælpe det danske kulturarbejde, og de mange bøger, som blev indsamlet i Danmark, var for en stor dels vedkommende uegnede til biblioteksbrug. De ville blot skræmme kunderne væk. Men samtidig øgedes støtten fra dansk side, og selv om man i en periode fra omkring 1950 til midten af 1960erne kunne notere faldende udlån, lykkedes det at komme igennem med bygningen af et nyt centralbibliotek i Flensborg, indviet 1959 og senere udvidet betydeligt i 1980erne. Det nye bibliotek var ved indvielsen i 1959 nærmest et tilløbsstykke for danske biblioteksfolk, der skulle se de gode forhold, man havde fået i Flensborg, og biblioteket udvidede ligesom bibliotekerne nord for grænsen snart spektret med nye materialer og nye opgaver. Biblioteket blev et kulturcentrum.

De fire kapitler suppleres af en beretning om de historiske institutter (Studieafdelingen og Arkivet), der har specielt bud til de historisk interesserede. Studieafdelingen har fra begyndelsen i 1963 først og fremmest stået for en betydelig række af udgivelser med emner inden for den dansk-sydslesvigske historie, og arkivet er fra 1989 en selvstændig afdeling, der er i færd med at skabe sig en position som det centrale arkiv for danske arkivskabere i Sydslesvig – det være sig firmaer, foreninger, institutioner eller privatpersoner.

Lars Henningsens grundige og indsigtfulde bidrag til bogen indledes pudsigt nok med et pædagogisk sammendrag. Det fungerer imidlertid udmærket, og forfatteren har benyttet lejligheden til her at få afviklet en hel del af den nødvendige statistik, således at den ikke tager livet af de øvrige kapitler om udviklingen frem til 1970.

Der er udpræget forskel på fremstillingsformen i Lars Henningsens og Jørgen Hamres bidrag. Det sidste er mere springende og veksler ofte mellem statusprægede opgørelser og programatiske udtalelser og rejser det kendte spørgsmål i forbindelse med jubilæumsskrifters nyeste dele: Skal man lade historien skrive af den kyndige betragter udefra, der trods alle kvaliteter højst har gjort en lille del af udviklingen med, eller skal den erfarne leder gennem en vigtig udviklingsperiode selv tage ordet og udlægge det, der skete, med de mange faremomenter, en sådan »selvspejling« indebærer? Der er – efter anmelderens opfattelse – ikke noget endeligt svar på dette spørgsmål, men denne bog viser så tydeligt som noget de to forfattertyper over for hinanden.

Den fint illustrerede bog afsluttes med kilde- og litteraturoversigter, biblioteksstatistik m.v. for 1989–90 samt fortegnelser over bibliotekets og studieafdelingens udgivelser gennem årene.

Jørgen Thomsen

Indhold

<i>Ditlev Tamm og Jens Chr. V. Johansen:</i> Kongens ting, byens ting og bondens ting	73	Michael Christensen (udg.): Dimittender og lærere (Søren Ehlers)	131
<i>Else Mølgaard og Ole Schou Vesterbæk:</i> Fortidsformidler, men hvordan?	101	Hans Bonde: Mandighed og sport (Jørn Hansen)	132
Anmeldelser		Søren Federspiel m.fl.: »... i Eshjerg var der større chancer« (Morten Mortensen)	133
Ole Feldbæk (red.): Dansk Identitets-historie 1-2 (Alex Wittendorff)	123	Hanne Mehl (udg.): Dagligliv og lærerkår (Knud Holch Andersen)	134
Haakon Bennike Madsen m.fl. (udg.): Næsbyhoved lens regnskaber 1502-1511 (Ole Degn)	126	Gunnar Solvang: Vadehavsbønder på Rømø (Lise Andersen)	135
Mikael Venge: Det gamle Aalborghus (Ole Degn)	126	Erik Bartram Jensen: Madsens billeder 1915-37 (Karen Kræmer)	135
Benedicte Fønnesbech-Wulff: Ulkerup (Gunnar Solvang)	127	Rud Kjems m.fl. (red.): Et almindeligt hjem - bare større (Henning Ringgaard Lauridsen)	136
Inger Wiene: En historie om kvindelige håndværkere i 200 år (Birte Broch)	128	Hans Kirchhoff (red.): »1940 - Da Danmark blev besat« (Claus Øgendahl)	137
Per Boje m.fl. (red.): Folkestyre i by og på land (Morten Mortensen)	129	Tage Kampmann: Kun spiren frisk og grøn ... (Søren Ehlers)	138
Arne Gammelgaard: Fra sogn til storkommune (Harry Christensen)	130	Lars N. Henningsen m.fl.: Dansk biblioteksvirke i Sydslesvig (Jørgen Thomsen)	139
Leif Ingvorsen (udg.): Som de husede det (Søren Ehlers)	131		

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesråd og er i 1992, hæfte 1 og 2 redigeret af arkivar Peter Bondesen, docent Karl-Erik Frandsen og arkivar Jørgen Thomsen.

Fra og med 1992, hæfte 3, redigeres det af arkivar Inge Bundsgaard (tlf. 44 94 09 61, lokal 568) og arkivar Michael H. Gelting (tlf. 33 92 23 39) Redaktørernes privattelefon: 31 31 04 84. Redaktionens adresse er: Fortid og Nutid, v/arkivar Michael H. Gelting, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 185.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd og Kulturministeriet.